

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

'A E HOU'EIKIMĒMIPA

'O E

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	12
'Aho	Pulelulu, 19 Sepitema 2018

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea e Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele, Vahefonua Tongatapu

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia

Samuela 'Akilisi Pōhiva

'Eiki Tokoni Palēmia

Sēmisi Lafu Sika

'Eiki Minisitā Fonua, Ngaahi Koloa Fakaenatula

Lord Ma'afu Tuku'aulahi

'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua

Dr. Pohiva Tu'i'onetoa

Eiki Minisitā Fēfakatau'aki, Konisiuma, Fakatupu Koloa,

'Ilo Fo'ou & Ngāue 'a e Kakai

Dr. Tu'i Uata

'Eiki Minisitā Polisi & Tāmāte Afi, Tānaki Pa'anga & Kasitomu

Māteni Tapueluelu

'Eiki Minisitā Lao & Pīlīsone,

Sione Vuna Fa'otusia

'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni, Ngaahi Vao'akau, Toutai

Sēmisi Tauelangi Fakahau

'Eiki Minisitā ki he Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi &

Ma'u'anga Fakamatala

Poasi Mataele Tei

'Eiki Minisitā Mo'ui & Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga

Dr. Saia Ma'u Piukala

'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue

Penisimani 'Epenisa Fifita

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngaue Fakalotofonua

Losaline Mā'asi

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Tongatapu.

Lord Ma'afu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Tongatapu

Lord Vaha'i

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 3 Tongatapu

Lord Tu'ilakepa

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Vava'u.

Lord Tu'i'afitu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u.

Lord Tu'iha'angana

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai

Lord Nuku

'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua

Lord Fusitu'a

'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongō Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 3, Tongatapu

Siaosi Sovaleni

Fakafofonga Fika 11, 'Eua

Tevita Lavemaau

Fakafofonga Fika 12, Ha'apai

Mo'aleFinau

Fakafofonga Fika 13, Ha'apai

Veivosa Taka

Fakafofonga Fika 15, Vava'u

Sāmiu Kuita Vaipulu

Fakafofonga Fika 16, Vava'u

'Akosita Lavulavu

Fakafofonga Kakai 17, Ongō Niua

Vātau Hui

**‘ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 12/2018
FAKATAHA ‘A E FALE ALEA ‘O TONGA**

*‘Aho Pulelulu 19 Sepitema, 2018
10.00am.*

HOKOHOKO ‘O E NGĀUE ‘A E FALE ALEA

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui ‘o e Hou’eiki Memipa ‘o e Fale Alea
Fika 03	:	Me‘a ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea
Fika 04	:	KOMITI KAKATO
		4.1 NGAHI LAO FAKAANGAANGA
		4.1.1 Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Lao ‘o e Konisitutone ‘o Tonga 2018 - (Lao Fika 10/2018)
		4.1.2 Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he ‘Omipatimeni 2018 (Lao Fika 11/2018)
		4.1.3 Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) (Fika 2) ki he ‘Omipatimeni 2018 (Lao Fika 12/2018)
		4.1.4 Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Ngaue Fakapule’anga 2018 (Fika 13/2018)
		4.1.5 Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) (Fika 2) ki he Ngaue Fakapule’anga 2018 (Fika 20/2018)
		4.2 NGAHI FAKAMATALA FAKATA’U
		4.2.1 Fakamatala Fakata’u ‘a e ‘Ofisi ‘oe ‘Atita Seniale 2016/2017
		4.2.2 Potungaue Pa’anga & Palani Fakafonua 2013, 2014, 2015 & 2016
		4.2.3 Potungaue Mo’ui 2016
		4.2.4 Potungaue Toutai 2016/2017
		4.2.5 MEIDECC 2017
		4.2.6 Poate Sino’i Pa’anga Malolo Mei he Ngaue 2016/2017
		4.2.7 ‘Omipatimeni Sanuali 2016 – Sune 2017

		4.2.8 Komisoni Fili 2017
		4.3 Lipooti Hono ‘Atita ‘o e Ngaahi Ngaue Fakapa’anga moe Faipau ki he Lao 2016/2017
		4.4 LIPOOTI ‘O E ‘A’AHI KI HE NGA AHI VAHENG A FILI 2018
		4.4.1 Vava’u 15 4.4.2 Tongatapu 6 4.4.3 Tongatapu 8 4.4.4 Tongatapu 9 4.4.5 ‘Eua 11
Fika 05	:	Ngaahi Me’a Makehe
Fika 06	:	Kelesi

Fakahokohoko e peesi

Fale Alea ‘o Tonga.....	8
Lotu	8
Ui ‘a e Fale	8
Poaki.....	8
Me’a ‘a e Sea.....	9
Kole ke fakahū mai ki Fale Alea tali kinautolu na’e tukuaki’i he Tohi tangi fika 1/2018.....	9
Tokanga ki he founga ‘oku ngaue’aki pea tu’utu’uni ke ‘atita’i.....	9
Taukave ko e tu’utu’uni pe ‘a e Lao founga ngāue ki he ‘atita.....	10
Taukave fatongia kau tohi tangi ke fai fakatotolo ki he ngaahi tukuaki’i.....	11
Fehu’ia pe ‘oku sivi faka’atita’i fakamole kau Nōpele.....	11
Tali loto fiefia kau Nopele ka fiema’u he kakai ke ‘atita’i nau vahe	12
Taukave ‘oku ‘atita’i vahe kau Nōpele	13
Faka’ikai’i Palēmia ‘oku ‘atita’i vahe kau Nōpele.....	13
‘Ikai tau’ataina ngāue Fale Alea ke fakapipiki ki he ngaahi sino hangē ko e ‘Omipatimeni....	14
Fai pē he founga totonu mo e taimi totonu ngāue ‘atita.....	15
Taukave Palēmia ne fakataumu’a tohi tangi fika 1/2018 ke mele’i ia	16
Kupu 8 Konisitūtone ‘a e totonu ke tangi mai kakai ki Fale Alea	16
Tapou ke tukuange pe ngāue ‘atita ki he Tohi Tangi fika 1/2018 he ko e fiema’u ia kakai	19
Taukave ‘ikai tau’atāina ngāue ‘atita kapau ‘e tomu’a lau tali ki he tukuaki’i.....	20
Tui ‘ikai fakapotopoto ke tomu’a fakahū mai tohi tangi kae toki fai ‘atita	20
Faka’ikai’i tukuaki’i e Palēmia ‘i ai kaunga Fale Alea ke tāketi’i ia.....	21
Tokanga ki he mafatukituki ngaahi mafai tukumai ki he Fale Alea	23
Tapou ‘oua tukuaki’i kau Nōpele te nau faitu’utu’uni fakavalevale.....	24
Kole ki he Palēmia ke ne tali pe kupu 8 he Konisitūtone	26
Tui Palēmia ‘ikai ngāue totonu’aki e kupu 8 Konisitūtone.....	27
Tokanga ki he mahu’inga ke tau’atāina e Fale Alea ke fakapipiki mai ki ai ngaahi mafai kehe	28
Taukave ‘e kei fakapolitikale pe hono fakanofa ngaahi sino ‘i hono ‘omai ki Fale Alea	29
Tokanga ki he founga ngāue ‘oku ‘ikai tau’atāina.....	30
Kole ke to’o mei he lēkooti lea tukuhiho ki <i>Kenya</i>	32
Tui ‘oku malava ke hoko Fale Alea ko e Fale falala’anga.....	34

Tokanga ke tauhi e vā fakavaha'apule'anga	35
<u>Komiti Kakato</u>	
Me'a 'a e Sea.....	38
Tokanga ka tali Kupu 31 (b) kuo manava ngaahi kupu ia kimui he Lao Fakaangaanga fika 11 & 12.....	40
'Ikai malu faifatongia ha faitu'utu'uni Sea pe Palēmia ki ha lāunga ke faka'ilo.....	41
Tokanga ki he tau'atāina ke faitu'utu'uni ke fai ha lāunga.....	43
Taukave 'ikai tau'atāina tukumai Fale Alea mafai ke faitu'utu'uni ki he lāunga.....	44
Tui ngali fepaki kupu 31(b) mo e kupu 3 tefito'i lao	46
Fokotu'u ke alea'i sino 'oku pehē 'oku tau'atāina ange	46
Fokotu'u tānaki atu kupu 3 tefito'i lao ki he Kupu 31 (b)	47
Fokotu'u ke tali Lao Fakaangaanga fika 10/2018 ke fakahū 'Omipatimeni ki he Konisitūtone	48
Fokotu'u tau'atāina mei he fakapolitikale ke fenapasi founa he 31(a) mo e 31(b)	48
Taukave Palēmia tonu ange pe tau'atāina he nofo he Fale Alea.....	49
Malava he kaha'u ke liliu ke 'oua Nōpele pe 'a e Sea Fale Alea.....	50
Fokotu'u ko e Tu'i pe tau'atāina ange ai ngāue	50
Fokotu'u ke tali Lao Fakaangaanga fika 10/2018	51
Fakamanatu ko e Fale Alea pe na'a nau fakanofa 'Omipatimeni	51
Taukave ko e fakahu eni 'Omipatimeni ki he Konisitūtone ke malu ai.....	52
Fokotu'u fakahū ke tatau founa fakanofa he kupu 31(b) fo'ou mo e kupu 31(a).....	53
Pālōti'i 'o tali Lao Fakaangaanga fika 10/2018	56
Lao Fakaangaanga fika 11/2018	57
Fakama'ala'ala he taumu'a fo'i Lao Fakaangaanga fika 11/2018	57
Ngaahi fakatonutonu ki he Lao Fakaangaanga fika 11/2018.....	58
Tali Pule'anga ki he ngaahi fokotu'u fakatonutonu	58
Taukave kei tonu pe ke fakanofa Fale Alea mo e Le'ole'o	59
Taukave ko e kole fakamolemole pe ko e mahino kuo solova e palopalema	59
Kuo pau ke tauhi lēkooti faihala 'o e tokotaha kole fakamolemole.....	59
Fakamahino 'ikai ngaue'aki e lēkooti fakangāue 'i ha hopo sivile pe hia	60
Fokotu'u ke fakapaasi Lao Fakaangaanga fika 11/2018 & fakapekia kupu 2,3 & 21(4)	60
Taukave Pule'anga ke tu'uma'u pe kupu 3 ia	61
Fokotu'u ke alea'i fakakupukupu e lao	61

Alea'i fakatonutonu ki he kupu 3 61
Alea'i fakatonutonu kupu si'i 4 ke fakafaingofua'i e ngāue 62
Tokanga ki he fakatonutonu kupu 3 (b) 62
Tokanga ki he lakanga le'ole'o he 'Omipatimeni he'ene lele lōloa 62
Kelesi..... 64
Fakamā'opo'opo Feme'a'aki he Fale Alea 65

Fale Alea ‘o Tonga

‘Aho: Pulelulu, 19 Sepitema, 2018

Taimi: 1000-1005 pongipongi

Sātini Le’o: Me’a mai ‘Eiki Sea Le’ole’o ‘o e Fale Aleá. (*Lord Tu’ilakepa*)

(Na’e me’a mai ‘a e ‘Eiki Sea Le’ole’o ‘o e Fale Aleá, *Lord Tu’ilakepa* ki hono me’a’angá.)

‘Eiki Sea Le’ole’o: Lau mai e lotu ‘a e ‘Eikí.

Lotu

(Na’e kau kātoa e Hou’eiki Mēmipá hono hiva’i e lotu e ‘Eikí.)

<002>

Taimi 1005-1010

‘Eiki Sea Le’ole’o: Mālō. Kalake fai ‘etau taliui.

Ui ‘a e Fale

Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Sea Le’ole’o ‘o e Fale Alea, tapu mo e ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Minisitā ‘o e Kāpineti. Tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Nōpele ‘a ‘Ene ‘Afio kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai, kae ‘atā ke fakahoko hono ui ‘o e Fale ni ki he pongipongi ni. ‘Aho Pulelulu 19 ‘o Sepitema, 2018.

(hoko atu ‘a e ui ‘o e Fale)

Kalake Tēpile: Sea kole ke u to e fakaongo mu’a.

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘Io.

Kalake Tēpile: ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Tānaki Pa’anga, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki. ‘Eiki Sea ko e ngata ia ‘a e taliui ‘o e Fale ki he pongipongi ni ...

Poaki

ko e ‘Eiki Minisitā Ngoue ‘oku kei hoko atu ‘ene poaki folau, pea tatau pea mo ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, poaki tōmui ‘a ‘Eiki Nōpele Nuku, pea ‘oku poaki folau pea mo Tevita Lavemaau. Ko e toenga ‘o e Hou’eiki ‘oku ‘ikai ke tali mai honau ui ‘oku ‘i ai ‘a e tui ‘oku nau me’a tōmui mai pē. Mālō ‘Eiki Sea.

Me'a 'a e Sea

'Eiki Sea Le'ole'o: Mālō Kalake. Fakatapu ki he ...

<005>

Taimi: 1010-1015

'Eiki Sea Le'ole'o : ... 'Otua Mafimafi 'i hotau lotolotonga. Fakatapu atu ki he 'Ene 'Afió, Tupou VI, kae 'uma'ā e Ta'ahine Kuini, pea pehē ki he Fale 'o Ha'a Moheofo. Fakatapu atu ki he 'Eiki Palēmiá, kae 'uma'ā e Kapineti. Fakatapu ki he Hou'eiki Nōpelé, kae 'uma'ā e kau Fakafofonga e Kakaí, kae 'uma'ā 'etau kau ngāué. Hou'eiki, mālō mu'a ho'omou laumālie, pea mo e talitali lelei kimoutolu he pongipongi ni. Tau fakafeta'i pē koe'uhí ko e māfimafi 'o e 'Otuá 'oku toka pē e melinó, hotau fonua ni. Neongo e ngaahi fakafe'ātungia he taimi ni'ihī e mo'uí, ka 'oku 'ikai ke hongē faingata'a e mo'uí, pau pē ke 'i ai mo e faingata'a he fononga'anga 'oku tau fai mei taimi ki 'itānití. He 'ikai ke u to e fakalōloa, pea 'oku ngali 'oku 'ikai ke 'i ai ha ni'ihī 'e toe 'i ai ha me'a 'e tokanga ki ai. Hangē ko 'etau Tohi Tu'utu'uni, ka 'oku 'i ai ha me'a 'oku tokanga ha Mēmipa ki ai, pea ke me'a ange pē ke kole hao taimi, ka na'e 'ikai ke 'i ai ha ni'ihī. Ka 'oku ou, 'io, 'oku ou fakatokanga'i e 'Eiki Palēmiá 'oku ki'i ta'alo mai. Me'a mai 'Eiki Palēmia.

Kole ke fakahū mai ki Fale Alea tali kinautolu na'e tukuaki'i he Tohi tangi fika 1/2018

'Eiki Palēmia : Fakatapu atu ki he Feitu'u na, Sea, kae 'uma'ā e toenga e Hou'eiki Mēmipa e Fale Alea 'o Tonga. Sea, na'e 'i ai e lave 'a e Feitu'u na 'aneafi, fekau'aki pea mo e pehē 'oku tatali 'a e Fale ni ki he lipooti 'a e 'Atitá, fekau'aki pea mo e fiema'u 'a e Fale ni. Ka ko e kole 'a e motu'a ni, he 'oku fakahū mai e tali 'a e mātu'a ni 'apongipongi. Ka ko e kole 'a e motu'a ni, ka 'o ka fakahū mai mu'a 'emau talí, pea fai ange ha ngāue ke lau. Hangē ko ia 'oku mou mea'í, Hou'eiki, ko e talu e lau 'a e Tohi Tangí fekau'aki mo e mātu'a ni, mahalo ko e lava eni ha māhina 'e meimei 3. Pea ko hono mo'oní, 'oku nofo e kakai tokolahi pea mo e ngaahi tukuaki'i na'e hā 'i he Tohi Tangí. Pea 'oku 'i ai e fakaongoongo mai 'a e kakai e fonuá ki ha tali, mei he mātu'a ni, mo e Hou'eiki Minisitā. Pea ko e kole 'a e motu'a ni ke fakahū mai 'emau talí, 'apongipongi. Pea 'oku ou kole atu ke lau ange mu'a ia 'i he uike ni, koe'uhí 'oku 'i ai e fiema'u, tautautefito ki he kakai na'a nau fili kimautilú. Ke nau fanongo ki he ngaahi tukuaki'i mamafa ko eni 'oku 'asi 'i he... Ka na'e hangē ko e fakamatala 'a e Feitu'u na 'aneafi, 'oku to e fiema'u ia ke fakahū mai e fakamatala 'ātita, hangē ko ia 'oku 'asi ko ē 'i he Tohi Tangí. Fiema'u he Tohi Tangí, ke fai hano vakai'i faka-'ātita, 'a e pou pou faka-'ātita ki he ngaahi tukuaki'í.

Tokanga ki he founa 'oku ngaue'aki pea tu'utu'uni ke 'atita'i

Ko e me'a 'oku tokanga ki ai e motu'a ni, 'Eiki Sea, 'oku ou kole atu pē ke kātaki pē e Feitu'u na, kae 'uma'ā e Fale ni, ko e anga maheni ko ē 'a e ngāue e Pule'anga ko ení, 'oku 'i ai e tau'atāina 'a e 'Atitá, ke fai 'ene ngāue 'o fakatatau pē ki he polokalama pē 'a e 'Atita. Pea ko e ma'u 'a e motu'a ni, 'oku lipooti fakata'u 'a e ngaahi sivi ko ia 'oku fai 'e he 'Atitá, 'o fakahū mai ki he Fale

ni. Ko e me'a 'oku hoha'a ki ai e motu'a ni, 'oku sai, 'oku faka'ofa'ofa pē ia kapau ko ha tu'utu'uni 'a e Feitu'u na, ke to e fai ha sivi makehe pē ia 'a e 'Atitá, koe'uhí pē ko ha fa'ahinga kole mei he Fale ni, pē ko ha tukuaki'i mei he Fale ni, ke fakamo'oni'i ai.

Ko e fakakaukau 'a e motu'a ni, 'Eiki Sea, 'oku pehē ni. 'Oku ou tui ko e fa'ahinga fokotu'utu'u ko ení, 'e, 'uluakí 'e mole e tau'atāina e 'Atita. He 'oku fakamālohi'i ia ke ne 'alu 'o fai e sivi lolotonga ko iá 'oku 'osi 'i ai pē 'ene polokalama kuo fokotu'utu'u ke fakahoko'aki e fatongia ko iá. Pea 'oku lipooti. Ko e me'a 'oku hoha'a ki ai e motu'a ni, kapau ko e anga ia 'etau ngāue, 'e malava pē ha Fakafofonga 'o e Kakaí, pē Nōpelé, ke 'omai ha'anau fa'ahinga tukuaki'i pea kole atu ki he Feitu'u na. Mou ō angé 'o vakai'i 'a e tukuaki'i ko ena 'o e toko taha ko ení, pē 'oku mo'oni pē 'oku loi.

Ta'u kuo 'osí, 'Eiki Sea, na'e toe e uike e 2 ki he filí, kuo pulusi mai he taha e ngaahi nusipepá, 'a e lipooti 'o fekau'aki mo e motu'a ni, ki hono ngāue'aki e pa'anga na'e vahe atu ki he ngaahi vāhengá. Ko e uike eni 'e 2 pea teuteu... Na'a ku fie'ilo pē na'e kakato kātoa e ngaahi vāhenga hono sivi, pē na'e taumu'a pē kia au tokotaha. Pea 'ikai ke u to e tokanga ke u 'eke e me'a ko iá. Ka 'oku 'i ai e me'a ia 'oku mahino kiate au, ki he motu'a ni, fuoloa 'eku 'i he Fale ni.

<006>

Taimi: 1015-1020

'Eiki Palēmia : ..toe 'i ai mo e tokotaha 'i he kau Fakafofonga 'o e Kakaí ne toe tu'utu'uni pē 'e he 'Atitá ō ange 'o sivi 'ene me'á. Ko e fakahoha'a 'a e motu'a ni Sea 'oku ou kole atu pē 'oku 'ikai ke tui 'a e motu'á ni ia ko e founa totonu ia ke fakahoko'aki hotau fatongiá, ke tau tukuaki'i pē ha taha pea tu'utu'uni 'a e 'Atitá, mou ō ange 'o kumi 'a e tokotaha ko ení pē 'oku mo'oni 'a e me'a ko ia 'oku tukuaki'i ia ki ai. 'Oku 'ikai ke u tui ko e founa ia 'oku totonu ke tau ngāue'aki. Ko ho'o pehē ko ia 'e he Feitu'u na 'aneafi 'oku mou tatali ki he 'omai 'o e fakamatala 'atita, 'oku ou faka'amu ke 'uluaki lau mu'a hono tukuaki'i mautolú 'emau talí, ko e founa faka-sivilaise ia 'oku ngāue'aki 'e māmani. Pea ko 'eku fokotu'u atu ki he sivi faka-atita ko ena 'oku fai ko ená. 'Oku hoha'a 'a e motu'á ni pē ko e founa ia te tau ngāue'akí, ke 'alu atu pē ha taha 'o lāunga'i ha taha, pea tu'utu'uni leva 'e he Feitu'una 'a e tokotaha ko iá, ke 'alu 'o sivi'i angé, pē 'oku ...

Lord Tu'iha'angana : Sea ko e ki'i fakatonutonu ki he 'Eiki Palēmia ko e tokoni pē.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Io fakatonutonu.

Taukave ko e tu'utu'uni pe 'a e Lao founa ngāue ki he 'atita

Lord Tu'iha'angana : Sea, ko e founa ngāue pē eni fakatatau ki he Laó. Ko e tohi ko ē *covering letter* 'a e 'Atitá fakahū mai 'aki 'ene palani ngāue, 'a e 'Atitá ki he 18/19, palakalafi 2 ko e tohi eni 'a e 'Atita Senialé, fakahū mai 'aki ko eni 'a e palani. Palakalafi 2 – Fakatatau ki he Tu'utu'uni 'a e Laó, 'oku ou fakaafe'i atu 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Aleá, ki ha'amou tānaki mai ki he Palani Fakaangaangá ni pea 'i he hili ha'aku sio ki ha'amou ngaahi tānaki mai, 'e malava ke u tānaki ia ki he palani ni..ki he palani ko eni 'a e 'Atitá. Ke ma'u 'a e palani fakata'u kakato, 'a ia te u fakahū atu, kimu'a 'i he 'Aho 1 'o Siulai, 2018. Kae fakatatau pē ki he Laó, 'oku ne tukumai pē 'e he 'Atitá, ka 'oku 'i ai ha fiema'u 'a e Fale Alea 'o Tongá, ke tānaki ki he'ene palani pea 'oange ke ne vakai'i. 'E 'ikai ke 'oatu pē ia pea tau tu'utu'uni atu. 'E fakahū atu ke vakai'i ki ai

pea kapau 'e pehē 'oku fakatatau ki he Laó mo 'ene founa tu'utu'uni ngāue, pea te ne fakahū ki he'ene palani ngāue. Ko e tokoni pē ia mo e fakatonutonu ki he me'a 'a e Palēmia. Mālō Sea.

'Eiki Palēmia : Sea ka u faka'osi atu mu'a.

'Eiki Sea Le'ole'o: Me'a mai 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia : Malo 'aupito 'Eiki Nōpele. 'Oku ou tui ko e fiema'u kehe ia 'a e fiema'u, ko e fiema'u ia fekau'aki mo e palani ngāue. Ko e fakahoha'a 'a e motu'á ni 'oku fakatefito ia 'i he lāungá'i ke kumi angé pē 'oku mo'oni 'a e lāunga na'e fai pē 'ikai. 'A ia ko e poini ko ia 'a e motu'á ni hangē ko e me'a na'a ku lave ki ai 'anenaí. 'Oku 'i ai 'a e founa ngāue ia 'a e Potungāue 'Atitá, pea 'oku mahino pē ki he 'Atitá ia pea 'oku fai ma'u pē ia pea 'oku lipooti mai. Ko e hoha'a 'a e motu'á ni pē ko e founa ia te tau ngāue'akí, ke tukuaki'i pē ha taha pea fai leva 'a e Tu'utu'uni. Mo u ō angé 'o kumi angé pē 'oku tonu 'a e tukuaki'i ko ení. Ko e mahino kiate au..

Lord Fusitu'a : 'Eiki Sea ka u tokoni ki he 'Eiki Palēmia pē 'e lava 'o lea lelei ki ai.

'Eiki Sea Le'ole'o: Ko ena 'oku laumālie lelei pē.

Taukave ko e founa ngāue

Lord Fusitu'a : Ko e 'uhinga ia 'o e me'a 'a e 'Eiki Nōpele mei Ha'apaí, he ko 'enau founa ngāué ia. Ko e 'ai ko ia 'a e palani ngāué, ko e taimi oku fakahoko ai 'a e 'atita. Ko ia eni 'oku fakahokó, 'oku 'ikai ko ha fakahoko pē koe'uhi ko e kumi pē 'oku halaia ha taha. 'Oku lele lelei 'i he' enau founa ngāue totonú pē, pea ko ia ai kuo hoko ai 'a e 'atita ko eni.

Taukave fatongia kau tohi tangi ke fai fakatotolo ki he ngaahi tukuaki'i

'Eiki Palēmia : ... 'I he Tohi Tangí, fiema'u 'e he kau Tohi Tangí ia ke ō 'o fakatotolo'i 'a e me'a ko ia 'oku nau Tohi Tangi ki ai. Ko 'eku poiní 'a'aku ia pea 'oku sai pē ia 'oku 'ikai ke kovi ia, 'oku mahino 'aupito 'aupito. 'Oku fiema'u ke sivi'i 'a e fakamole 'a e kakai 'o e fonuá, pea fakapapau'i 'e he 'Atitá 'oku tonu 'a e me'a ko ia.

Fehu'ia pe 'oku sivi faka'atita'i fakamole kau Nōpele

Ko e taha e me'a te u to e fokotu'u atu 'e Hou'eiki tautautefito kia kimoutolu 'a e Hou'eiki Nōpele. Kapau ko 'etau founa ngāué ia, te u fehu'i atu he taimí ni, 'oku sivi'i faka'atita ho'omou vahé? Kātoa 'a e kau ngāue 'a e Pule'angá 'oku sivi faka-'atita pea 'oku 'i ai 'enau *job description* pea 'oku nau lipooti ki he 'Eiki Minisitā, pea 'alu 'a e 'Atitá 'o sivi pē na'a nau ngāue. Ko 'eku fehu'i atu kia moutolu. Ko hai 'oku mou lipooti ki ai, pea ko hai 'oku ne sivi ho'omou fakamole?

Lord Nuku : 'Eiki Sea 'e lava ke u tali ki he 'Eiki Palēmia 'ene fehu'í ?

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Eiki Palēmia tuku ke tali atu ki he Feitu'u na 'a e me'a ko ena 'oku ke ..

'Eiki Palēmia : Ki'i talitali mu'a ke 'osi ...

Tali loto fiefia kau Nopele ka fiema'u he kakai ke 'atita'i nau vahe

Lord Nuku : Ko 'eku atu pē 'a'aku 'Eiki Palēmia, kapau 'e loto 'a e kakai 'o e fonuá ke 'atita'i kimautolu, mau tali loto fiemālie.

<008>

Taimi: 1020-1025

Lord Nuku: loto fiemālie ...

'Eiki Palēmia: 'E Sea 'oku 'ikai ke u, ko 'eku 'uhinga ...

Lord Nuku: Ko 'eku tali atu ia ki ho'o fehu'i. Kapau, tukukehe kapau te mou hanga 'e moutolu 'o fekau ke 'ātita'i kimautolu. Pea kapau leva 'oku 'i ai ha taha te ne fiema'u mei tu'a 'i he kakai 'o e fonua ke 'ātita'i e Hou'eiki Nōpele fekau'aki mo 'enau vahe, mau tali loto fiefia pē kimautolu 'Eiki Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: Mālō.

'Eiki Palēmia: Poini 'a e motu'a ni 'oku pehe ni ...

Lord Tu'i'āfitu: Sea ki'i fakatonutonu.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Io ...

'Eiki Palēmia: 'Oku 'ikai ke fiema'u ia ke 'alu ha taha 'o 'eke ...

'Eiki Sea Le'ole'o: Ki'i fakatonutonu 'Eiki Palēmia.

Lord Tu'i'āfitu: Ko 'eku fakatonutonu pē au ki he 'Eiki Palēmia ke tonu 'a 'ene, 'a e fa'unga 'ene me'a he Tohi Tangi 'oku 'ikai ke kau e si'i mātu'a ni ia 'i hono 'ātita'i. Ko e Kupu 8 ko ē Konisitūtone 'oku fakahū mai he Tohi Tangi 'oku ke me'a ai. Ko e tohi faka'ilo fakafo'ituitui 'o e kau Minisitā ka 'oku 'ikai ko ha fakahū fakakātoa mai ko e tali 'a e Pule'anga. 'Oku fihī ai 'a e fatongia 'a e 'Atita ho'omou hanga mio'i ko ia. Ko ia pē Sea 'eku fakatonutonu mālō.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea lava ke u ki'i tokoni atu kātaki ...

'Eiki Palēmia: Sea, kae 'oleva pē ke 'osi atu e ... Ko e poini 'a e motu'a ni Hou'eiki fakamolemole. 'Oku 'ikai ke fiema'u ia ke toki tala atu ke nau, ko e *public fund*, pē ko e pa'anga kotokotoa pē 'a e Pule'anga 'oku vahe ki ha taha. 'Oku 'i ai e totonu ke sivi'i 'a e pa'anga ko ia pē na'a ne ngāue'aki e pa'anga ko ia 'o fakatatau, ko 'eku fehu'i atu, ko hai 'oku mou līpooti ki ai ho'omou ngāue? Pea 'oku sivi faka'ātita ho'omou pa'anga, ho'omou vahe?

Taukave ‘oku ‘atita’i vahe kau Nōpele

Lord Nuku: ‘Eiki Sea, ko e, ko ‘eku tali atu pē ko e *public fund* ‘oku mau ngāue’aki ‘oku fou mai he ‘Ofisi Palasi. Pea ‘oku ‘ātita’i e ‘Ofisi Palasi ‘o kau ai ‘a e pa’anga ko ē ‘oku foaki mai ki he Hou’eiki Nōpele ‘Eiki Sea. ‘Oku ‘ikai ke pehē ke ta’e’ātita’i, ‘oku ‘ātita’i ka ‘oku ‘ātita’i he ‘oku mau ‘i he malumalu ‘o e ‘Ofisi Palasi pea ‘oku ‘ātita’i ‘i ai. Ko ia pē ‘e Sea.

Faka’ikai’i Palēmia ‘oku ‘atita’i vahe kau Nōpele

‘Eiki Palēmia: Sea ko e fakamatala ko eni ‘oku ‘ikai ke mo’oni.

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘Eiki Palēmia ...

‘Eiki Palēmia: ‘Oku ‘ikai ke kau e ...

‘Eiki Sea Le’ole’o: Fakamolemole ‘Eiki Palēmia. Foki mai ki he’etau me’a ko ē ‘oku fai koe’uhī ke ke ma’u ha laumālie lelei he ‘aho ni, nau kole atu ‘aneafi ke mou me’a atu ‘o lotu. Ko e ngaahi me’a ko ē ‘oku ke me’a mai ‘aki ‘e faifai pea tuputāmaki ha ni’ihi heni. ‘Oku ou lave’i ko e Feitu’u na ‘oku totonu ke mau tokoni ‘aupito ki he Feitu’u na koe’uhī ko e tu’unga fakalaumālie e Feitu’u na he ‘oku mea’i he Hou’eiki ni na’e ‘i ai ho’o tu’unga fakatengetange pea ‘oku totonu pē ke ‘oua te ke fu’u hoha’a. Ko e tali ko ē ‘oku ‘oatu he ‘Eiki Nōpele ‘io ‘oku ‘ātita’i, ‘ikai ke ‘i ai ha Potungāue ia ‘e ta’e’ātita’i a’u ki he Potungāue ko eni ko ē ‘Ofisi e Tu’i ‘oku ‘ātita’i ia.

‘Eiki Palēmia: Sea, ‘oku ‘i ai ‘a e ni’ihi ‘o e kau Nōpele ‘oku nofo muli. ‘Oku anga fēfē, ‘oku ‘ātita’i ‘enau, ko e hā ‘enau ngāue ‘oku fai ‘i muli? Tali mai ha Nōpele hena.

Lord Nuku: Sea ko ‘eku fakatonutonu atu eni.

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘Oua te ke tuputāmaki na’a ke to e tengetange lahi ai.

‘Eiki Palēmia: Sea ...

Lord Nuku: Ko ‘eku fakatonutonu Sea. Ko ‘eku fakatonutonu ...

‘Eiki Palēmia: Ko ‘eku feinga’i ko eni ke mahino ‘etau ngāue.

Lord Nuku: Ko ‘eku fakatonutonu, kuo tau hē mama’o pea mei he me’a ko ē na’e fiema’u he Tohi Tangi. Kapau na’e lotu e, ‘a e kulupu ko ‘eni ke ‘ātita’i ‘a e Hou’eiki Nōpele na’e ‘ikai faingata’a ia ke nau hanga ‘o fakakau mai. Ko e Tohi Tangi ko eni ne ‘osi tali ‘e he Fale pea mo hono ngaahi naunau ‘Eiki Sea ...

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Fakatonutonu atu.

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘Io fakatonutonu.

Lord Nuku: Ko e me’a ia ‘oku fai ai ‘a e ngāue Sea. Ko ‘eku fakatonutonu ia.

'Eiki Sea Le'ole'o: Mālō, mālō 'Eiki Nōpele.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ki'i fakatonutonu atu kātaki. Tapu mo e Sea, Hou'eiki Mēmipa. 'Oku ou tui au 'oku tau ha'u pē he fu'u fo'i hala totonu 'oku fai ki ai e talanoa, 'i he me'a ki he *Ombudsman* mo e me'a ki he Tohi Tangi. Te u talaatu 'a 'eku fakakaukau ki he fo'i fakatonutonu ko ia. Ko e 'uhinga 'etau talanoa he 'aho ni pē 'oku ma'u 'a e fo'i lea ko e tau'atāina ...

'Eiki Sea Le'ole'o: 'E 'Eiki Minisitā, 'Eiki Minisitā, fakamolemole ka u fakatonutonu e Feitu'u na. Ki'i ngāngāue'aki pē 'a e me'a faka-'ei'eiki e Fale ni. Ko e 'uhinga ho'omou feme'a'aki 'i he Fale ni 'oku ou ki'i fakatokanga'i e Feitu'u na 'oku fa'a lahi ho ngāue'aki 'a e ngaahi, ko e Fale ni 'oku 'osi tu'utu'uni 'e he'etau tu'utu'uni fakataha mo 'etau Konisitūtone 'a e ngaahi, 'ikai ke ngata he lea faka-Tonga ka ke ki'i ngāngāue mai 'aki pē 'a e, tapu ange mo e Feitu'u na ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Io kātaki Sea ...

'Eiki Sea Le'ole'o: Ke me'a mai 'aki, me'a mai 'aki 'a e ...

'Ika tau'atāina ngāue Fale Alea ke fakapipiki ki he ngaahi sino hangē ko e 'Ompatimeni

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Io kātaki te u lea faka-Tonga pē, ko u pehē au nau lea faka-Tonga pē kae kātaki 'ikai ke fie fakatonutonu, mālō. 'A ia 'e Sea ko e me'a ko ē 'oku tau talanoa ki ai ko e tau'atāina 'a e 'Atita. Ko e poini ia. Pea ko e neongo 'etau afe holo. Ko 'etau feinga'i ke tau talanoa'i 'a e tau'atāina 'a e sino 'o e Fale Alea ke fakapipiki ki ai ha ngaahi sino 'oku taliui tau'atāina 'o hangē ko e *Ombudsman* pea hangē ko eni ko e 'Atita. Ko e *argument* ia ko ē 'oku tau talanoa ki ai he 'aho ni ke fakapapau'i 'a e tau'atāina 'a e Fale Alea mo e pipiki mai ki ai 'o hangē ko e 'Atita Seniale. 'A ia 'oku ou tui mo'oni au ki he fo'i poini ko ia. Ko 'etau talanoa ko eni 'o fekau'aki mo e faikehekehe 'o e palani ngāue 'a e 'Atita Seniale 'o fa'u mei ai ...

<009>

Taimi: 1025 – 1030

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ... 'ene patiseti fakata'ú, 'oku 'ikai ko e me'a ia 'oku fai ki ai e talanoa. Ko e me'a 'oku talanoa ki ai 'oku seti mai 'ene siate folau mo 'ene patiseti, pea tu'u ange leva ha taha ia 'o *complain* he 'aho ni, uē,

Lord Fusitu'a: Fakatonutonu 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'O lāunga ia.

Lord Fusitu'a: 'Eiki Sea fakatonutonu.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Io, fakatonutonu. Fakatonutonu angé 'Eiki Nōpele hā e me'a 'oku fehālaaki he me'a 'a e 'Eiki Minisitā.

Fai pē he founa totonu mo e taimi totonu ngāue ‘atita

Lord Fusitu'a: ‘Oku mea’i kotoa pē ‘e he Fale ni, na’e me’a’aki ‘e he Sea ‘i he ‘omi ko ē ‘a e Tohi Tangí, ko e toki taimi ‘e ngofua ai ke fakahoko ai ‘a e ‘ātitá, fakahoko ‘i he teu ko ē ‘a ‘enau palani ngāue. Pea ko ia pē eni ‘oku fakahokó. Na’e teu, na’e fakakau leva ai ‘a e ngaahi me’a ko ē he Tohi Tangí. Na’e fakahoko pē ia ‘i he founa totonu pea ‘i he taimi totonu ‘Eiki Sea. ‘Oku ‘ikai ke ‘ilo pē ko e hā e me’a ‘oku pehē ai ‘oku ta’etau’atāina ai ‘Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ‘oku ‘ikai ko ha fakatonutonu ia. Ko e fo’i poiní ‘eni. ‘I he palani fakata’u ‘o ha sino tau’atāina ko e ‘Atita Seniale, ‘oku ne fa’u mai ‘ene palani ngāue.

Siaosi Sovaleni: Sea ko e ki’i fakatonutonu Sea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Pea ne ‘omai leva ki ai ‘a ‘ene patiseti.

'Eiki Sea Le'ole'o: Ki’i fakatonutonu ‘Eiki Minisitā.

Siaosi Sovaleni: Tapu mo e Feitu'u na Sea pea tapu mo e Hou’eiki Mēmipa e Falé. Ko ‘eku nofo eni ‘o vakai’i pē ko ‘ene fakatonutonu e ‘Eiki Palēmia pē ko ‘ene fakatonutonu e Hou’eikí. He na’e me’a hake ia ‘oku lolotonga fakatonutonu e Hou’eikí. Ka ko e *point of order*. Ko e hā koā e fo’i me’a ‘oku fakatonutonú. Pea ko hai he Hou’eikí mo e Palēmia ‘oku ne fakatonutonú. Ke mahino mai Sea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Mālō Sea. Ko u pehē ‘e au ko ha’ane fakatonutonu, ta ko ē ko ‘ene fekumi ke ne ‘ilo e me’a ‘oku fai ki ai e talanoá.

'Eiki Sea Le'ole'o: Ko ia.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ka u ‘atu ‘e au ‘eku ki’i poini kataki Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: ‘E ‘oleva pē ‘Eiki Minisitā ē. Kae ‘ai pē ‘etau feme’a’akí ke maau. Ko e ‘uhinga ‘a e Fakafofonga Fika 3, pē ko ho’o fakatonutonú, koe’uhí he ‘oku lolotonga e fakatonutonu ko ē ‘a e ‘Eiki Nōpele fekau’aki pea mo e palani ngāue. ‘Io ‘oku ‘i ai e palani ngāue ‘a e ‘ātitá. Lolotonga ko ē palani ngāue ‘oku ‘i he ‘ātitá pē ‘i he’enau laó ‘o kapau ‘oku ‘i he Hou’eiki ‘o e Fale Alea ni ke nau tānaki ha palani ngāue ki he ‘ātitá.

'Eiki Palēmia: Sea ‘ai ke u faka’osi atu ‘eku me’a kau fokoutua ki lalo. Ko e, kapau ko ia, ko ‘eku fehu’í, teuteu ke fai e filí, pea tu’utu’uni, ke sivi pē au tokotaha, ‘a e pa’anga ‘oku vahe’i ki hoku vāhengá pē ‘oku maau. Makehe ia mei he me’a ko ena ‘oku mou ‘ai maí. Ko e ‘uhinga ‘eku fakame’a ko ení, mou manatu’i Hou’eiki ‘oku mahu’inga ‘aupito ‘aupito ke fai fakapotopoto ‘etau ngāue. ‘Oku fu’u e’a. Ko e me’a ko eni ‘oku sivi ko ení, ko ‘etau, ko hono feinga’i pē motu’a ni. Ko e me’á ia. ‘Oku ‘ikai ke to e ‘i ai ha taha ia te mou feinga’i, ō kumi.

Siaosi Sovaleni: Fakatonutonu Sea.

'Eiki Palēmia: Ko e hā e me’a ‘oku ke hoha’a ki ai Fakafofonga.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Io fakatonutonu Fakafofonga Fika 3.

Siaosi Sovaleni: Fakatonutonu Sea. 'Oku 'osi 'ātita'i mo e me'a 'a Tongatapu 3. 'Oku 'ikai ko ha pehē 'oku, ka 'oku 'ikai ke u ma'u pau au ki he taimi ka 'oku 'osi mea'i lelei pē 'e he Fale ni na'e 'osi fai e ngāue pea mo e kau kalake heni 'i hono 'ātita'i 'o e *constituency fund* ko eni 'a Tongatapu 3. Mālō.

'Eiki Sea Le'ole'o: Mālō.

'Eiki Palēmia: Sea, ko hono kehekehé na'e pehē ni. 'Osi pē 'ātita pea tala 'enautolu ki he nusipepá ke paaki mai pē 'a Kolomotu'a 'e taha. Ko hono kehekehé ia.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Eiki Palēmia. Fēfē ka u ki'i ..

'Eiki Palēmia: 'Eiki Sea, 'oku ou kole atu. Mou fakamokomoko kau 'ai atu e me'a ko eni.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Ikai 'oku ou, 'ikai ke u, 'oku ou mokomoko pē au. Ko e Feitu'u na pē ia 'oku ou vakai atú na'a faifai kuo ke tengetange. Ko ia, pē 'ikai me'a mai ā. Mālō.

Taukave Palēmia ne fakataumu'a tohi tangi fika 1/2018 ke mele'i ia

'Eiki Palēmia: Ko 'eku 'uhinga 'eku lave ko eni Hou'eiki he 'oku ou tokanga, ko u fie tokoni atu ki he Fale ni. Ke fai fakapotopoto 'etau ngāue. He ko e kātoa e mātu'a ko eni na'a tau ako kātoa pē 'oku 'ikai ke 'i ai ha taha 'e, hūfanga he fakatapu, 'e vale. Tau 'ilo pē 'etautolu e me'a 'oku hokó. Pea 'oku mahino pē ki he kakaí e me'a 'oku hokó. Ka 'oku ou mahino kiate au 'a e taumu'a e Tohi Tangi ko eni he 'oku ou, 'oku 'ikai ke to e puli ia. Ko e taumu'a e Tohi Tangi ko eni ko e kumi pē ha me'a ke fai mo tautea'i e Palēmia.

Lord Nuku: Sea.

'Eiki Palēmia: Ko e mo'oní ia.

Lord Nuku: Ko e ki'i fakatonutonu atu pē ki'i me'a ko eni 'a e 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: Pea ko u kole atu.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Io.

'Eiki Palēmia: Ko e founga ko ia 'oku 'ikai ke tonu.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Eiki Palēmia ko 'etau tu'utu'uní, ko e fakatonutonu.

Kupu 8 Konisitūtone 'a e totonu ke tangi mai kakai ki Fale Alea

Lord Nuku: Tapu pē pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea pea tapu ki he 'Eiki Palēmia. Pea tapu foki pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale. 'Eiki Sea, ko e Tohi Tangi, nau 'osi hanga 'o fokotu'u mahino mai e totonu 'a e kakaí he Kupu 8 e Konisitūtone. Ke nau Tangi ki he Fale Alea 'o fakatatau

ko e hā 'enau fakakaukaú 'Eiki Sea. Na'e 'ikai ke fai e Tohi Tangi ko ení ko e fakataumu'a ki he 'Eiki Palēmia pē 'oku 'i ai ha ngāue 'e hala pē ko e hā. Ka ko e totonu ko ē he Kupu 8 'Eiki Sea, 'oku 'uhinga ai 'etau ngāue ki he Tohi Tangi ko ení Sea. Ko 'eku fakatonutonú ki aí.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea, ka u ki'i fakatonutonu mu'a e 'Eiki Nōpele.

Lord Nuku: 'Oku 'ikai ko e Tohi Tangi ke tukuhifo. Ka ko e Tohi Tangi ko ení ko e totonu 'a e kakai ke nau tangi. Ko e fakatonutonu pē ia.

'Eiki Sea Le'ole'o: Sai, ko e fakatonutonu ko ē 'a e 'Eiki Nōpele ki he 'Eiki Palēmia. 'Io, 'oku mo'oni ia he ko e 'uhingá ko e Kupu 8 ...

<001>

Taimi: 1030-1035

'Eiki Sea Le'ole'o: Ko e tohi tangi ia koe'uhí ko e hoha'a 'a e 'Eiki Palēmiá ke tukuaki'i ko ia mo moutolu pē Hou'eiki ko ē na'e fai mai ki ai 'a e tohi tangí. Ko e tau'atāina ia ha taha 'i he fonua ni ke ne 'omai ha tohi tangi ki he Fale ni. Me'a mai angé Feitu'u na ho ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: Mālō 'aupito 'Eiki Sea pea ko u, mālō ho ma'u ho Sea 'i he pongipongi ni.

'Eiki Sea Le'ole'o: Mo'oni lahi.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Pea ko u, tapu pea mo e Hou'eiki 'o e Fale ni, tapu mo e 'Eiki Palēmia kae 'atā ke fai atu ha ki'i lavelave ki he kaveinga ko eni. Ko 'eku fakatonutonu Sea kae, ko e me'a ko eni na'e me'a ki ai 'a e 'Eiki Nōpelé tonu 'aupito ia ko e totonu ia 'a e kakai ke nau lāunga ha fa'ahinga me'a. Ko u tui ko e 'īsiū ko ia 'oku tau talanoa ai ko hono 'ai ko ē ke ui mai 'a e 'Atita ke ui mai ke tau tu'utu'uni ki he 'Atita ke ui ke ha'u 'o fai 'ene 'atita. Hangē ko e me'a 'oku mou me'a ki aí 'oku tau'atāina 'a e 'Atita ki he'ene palani pea kapau 'oku ne tuku mai pē hatau tau'atāina 'a kitautolu ke 'oange ha me'a 'oku tau loto ki ai he taimi 'oku fai ai 'ene palani. Pea toki pē 'e ia 'ene tu'utu'uni aofangatuku pea 'osi ko iá pea līpooti mai kia kitautolu.

Ko e līpooti eni e 'Atitá he fo'i me'a ko iá. Ko eni ko u hiki atu ko eni ki 'olunga 'oku ke me'a mai pē ki ai Sea, 2016/17 Fakamatala Fakata'u 'a e 'Ofisi 'Atita Senialé ko ē. Ko e me'a eni na'a ne palani ki aí. Ke me'a 'e Sea ka to e 'i ai ha ki'i līpooti ia 'e ha'u he taimi ni 'o felāve'i mo e tohi tangí ko e me'a eni na'e fekau'i he Feitu'u na Sea pē ko ha ni'ihī heni ke ne fai. Pea ko e taimi ia ko ē 'oku faingata'a ai ko ia 'a e tuku ko ē tau'atāina. 'Oku tau faka'amu ki he ngaahi sino tau'atāina 'oua te tau to e uēsia kinautolu. Tuku pē ke fai'aki 'enau tau'atāina. Me'a ko eni 'oku tohi'i mata'ā'ā 'i he fo'i peesi 'e taha 'o e tohi tangi ko iá ta'ofi e Fale Aleá 'oua 'e tali e fakamatala 'a e Patiseti mo e 'ū me'a ko ia kae ō 'o to e fai e sivi. Ko e 'osi fai he 'Atita Seniale 'ene fakamatala ki he 2016/2017 ko eni 'ai ke tau hoko atu ki ai. 'Oku 'ai ia ke to e fai 'a e, sai pē ia kiate au 'oku 'ikai ke 'i ai ha palopalema. Ka 'oku mahu'inga 'etau founa ngāue ke 'ai ke maau he te tau hiki pē mei hē pea tau pea tu'utu'uni mai pea līpooti mai 'a e 'Atita 'oku 'ikai ke tau sai'ia 'i he'ene ki'i līpooti ko ē pea faifai pea tau fai ha me'a ki ai.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Sai.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Mālō ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘Eiki Minisitā ki’i ‘oleva Hou’eiki ka u ki’i lave. ‘Eiki Palēmīa ki’i me’a hifo ka u ki’i lave atu ‘o fakamā’opo’opo pea mou toki hoko atu.

‘Eiki Palēmīa: ‘E lava ke faka’osi ai leva pea toki hoko atu.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Kapau ‘e ‘ikai ‘Eiki Palēmīa te tau lōlōa tautolu he me’a ko ia.

‘Eiki Palēmīa: ‘Ikai ko ‘eku ‘ai pē au ke u ki’i ‘oatu au leva.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Tuku ange kau lave atu angé ki he ‘uhingá ko ‘eku ngāue. Hou’eiki tapu pē mo moutolu kau, ko e tohi tangi ‘i he kupu 8 hangē ko ia ko e me’a ‘oku mou me’a ki ai ‘oku tau’atāina pē ha taha ke ne fai mai ha tohi tangi ki he Fale ni. Ko e tohi tangi ko eni ko ē ‘a ia na’e ‘omai ‘e he kakai ‘o e fonua ‘oku ou tui ‘oku tau’atāina pē tohi tangi ko eni he ko e ni’ihi mo e kakai tokolahi na’a nau fakamo’oni ki he tohi tangi ko iá. Pea ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi me’a pau ‘oku ‘osi fokotu’u mai he tohi tangi. ‘Oku ‘i ai mo e ngaahi feitu’u ‘oku nau ongo’i ‘oku ‘ikai ke taau nai hono ngāue’aki ‘o e pa’anga ‘o e tukupau ‘o e fonuá. Pea ‘oku nau fokotu’u mai pē he’enu tohi tangi ke fai mu’a hano ‘atita’i.

Nau lolotonga folau au ‘Eiki Palēmīa ko e ‘Eiki Sea Fale Alea ‘o Tonga ko ia na’a ne tali e tohi tangi pea ko moutolu na’a mou tu’utu’uni ‘a e tohi tangi ke ‘ave ki he ‘Atita. Koe’uhi ko e ‘Atita kuo ‘osi ‘i ai pē ‘ene ngāue palani ngāue pau ‘a’ana ‘a e ‘Atita, ka kuo pau pē ke ‘i ai ha me’a ‘oku tokanga ki ai ‘a e Fale ni. Ko e taha eni e ngaahi fakatātā ‘oku ou ‘oatu ke mou me’a ki ai. Na’e ‘i ai e ‘Eiki Minisitā he Fale ni na’e ‘i ai e ngāue na’a ne ngāue hala’aki ‘a e pa’anga tukupau e fonua pea ‘omi ki heni pea tu’utu’uni e Fale fiema’u ke ‘oua ‘e palataha ‘a e tu’utu’uni, ‘ave ki he ‘Atita pea ke foki mai ‘a e ‘Atita pē ko e hā ‘a e lau ‘a e ‘Atita. Na’e foki mai ‘a e ‘Atita pea na’e fai ‘a e pālōti he Fale ni pea na’e tukuange leva ‘a e ‘Eiki Minisitā ‘o fakatatau pea mo e fakatemokālōti ‘i he Fale ni. ‘Eiki Minisitā ki he Pa’anga ‘oku ke mea’i ...

<002>

Taimi 1035-1040

‘Eiki Sea Le’ole’o: ...lelei pē na’a ku ‘osi Sea Fale Alea pea na’ata ngāue mo e Feitu’u na ‘i he ta’u lahi. Na’e ‘ikai ha tala fatongia ia ‘e fekau’aki pea mo ha Minisitā ko e pa’anga na’a ne fakahū ‘i hono hingoa pea na’e tu’utu’uni ‘e he ‘Eiki Palēmīa ‘o e ‘aho ko ia ki he Feitu’u na ke ke fai hano ‘atita’i, ‘io pea na’e fai hono ‘atita’i pea tautea, ‘o ‘ikai ke vahe ‘a e ‘Eiki Minisitā ko ia koe’uhi ko e fehalaaki na’a ne fai. Na’a ke mea’i lelei pē ‘Eiki Minisitā na’a ke ‘omai kiate au ‘a e ‘atita ko ia pea u kole ke fakafoki ‘a e ‘atita ko ia ki he ‘Eiki Palēmīa ‘o e ‘aho ko ia. ‘Oku ‘ikai ke mea’i ‘e he ‘atita ‘ikai ke lave’i ‘e he ‘atita ia ha to e fatongia kehe ‘oku nofo pē ‘i hono ngafa fatongia ‘i he ngaahi Potungāue, kā koe’uhi kā ‘oku ‘i ai ha me’a ‘oku hoha’a ki ai ‘a e kakai ‘o e fonua pē ko e Pule’anga pea ‘oku Pule’anga leva ke fai tu’utu’uni ‘oku ‘ikai ngofua ki he ‘Eiki

Sea ke ne fai tu'utu'uni toko taha pē ki he 'atita'i ha taha 'i he Fale ni 'o fakatatau mo ha'ane fiema'u, kuo pau pē ke tu'utu'uni 'a e Fale fakalukufua pea toki fai leva 'a e 'atita ko ia.

Ko 'eku lave'i 'Eiki Palēmia na'a mou tu'utu'uni ke 'ave 'eni ki he 'atita pea 'oku lolotonga ngāue ki ai 'a e 'atita 'i he taimi ni. Ko e pehē ko ē ke fakamālohi'i 'a e 'atita ke 'omai, 'ikai, ko e motu'a ni pē na'aku 'eke ki he 'atita pē 'oku fēfē 'a e ngāue 'oku fai ki he Tohi Tangi 'a e kakai 'o e fonua, pea ko e tali pē 'a e 'atita 'oku meimei 'osi 'a e ngāue ki ai. 'Oku 'ikai ke ngofua ke fakamālohi'i 'a e 'atita ke fai hā ngāue fakavavevave ki he me'a ko eni, kā koe'uhi 'Eiki Palēmia 'oku 'omai ho'omou tohi tali 'oku ou kole atu pē ke fakamolemole 'ai pē ke napangapangamālie ke 'omai 'a e me'a ko ena 'oku talamai 'e he 'atita mo e kole 'a e kakai 'o e fonua, pea nau tuhu'i pau mai 'a e ngaahi feitu'u ke fai ki ai 'a e 'atita pea na'a mou tali lelei pē, na'e 'ikai ke u 'i heni au 'Eiki Palēmia fakamolemole atu ki he Feitu'u na 'i he tu'utu'uni na'a mou fai. Kā koe'uhi ko e motu'a ni 'oku pau pē ke u muimui'i ke hokohoko atu kā 'oku ou kole atu hou'eiki...

Veivosa Taka: 'Eiki Sea...

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Io...

Veivosa Taka: 'I ai ha ki'i faingamālie ke u fakatonutonu...

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Io, pē 'i fakatonutonu mai 'e he Feitu'u na.

Veivosa Taka: Tapu pea mo e 'Eiki Sea, tapu pea mo e Fale 'Eiki ni. 'Eiki Sea ko e me'a ko eni 'oku ke me'a 'aki fekau'aki na'e tu'utu'uni 'a e Fale, na'e 'ikai ke 'i ai ha me'a pehē ia, he ko e me'a na'e 'oatu mei heni 'oku 'i ai pē taimi ia 'a e 'atita, kā na'e 'ikai ke tu'utu'uni ke mau hiki nima ke fai 'a e ngāue ko ia Sea, mālō.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Io, mahalo 'oku ou tui pē 'oku mo'oni 'a e Feitu'u na 'e Fakafofonga fika 13 koe'uhi he na'e 'ikai ke 'i heni 'a e motu'a ni, pea kapau ko ia pē ko e hā pē ha taimi 'e toki me'a mai ai 'a e 'atita 'o 'omai kā kuo pau ke 'omai 'a e tali ko ē 'a e 'atita 'o fakafekau'aki pea mo e tangi 'a e kakai 'o e fonua, 'io me'a mai Fakafofonga fika 15 kakai 'o Vava'u.

Tapou ke tukuange pe ngāue 'atita ki he Tohi Tangi fika 1/2018 he ko e fiema'u ia kakai

Sāmiu Vaipulu: Mālō Sea. Tapu mo e Feitu'u na Sea, fakatapu atu ki he Palēmia kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki 'o e Fale ni. 'Eiki Sea ko e Tohi Tangi 'oku 'i ai 'a e tukuaki'i, ko e ngaahi me'a koē 'oku tukuaki'i mai 'e he Tohi Tangi ko eni 'a e kakai, 'ikai ke mea'i ia 'e he Feitu'u na, 'ikai ke lave'i 'e he motu'a ni pē ko e Fale ni, kā 'oku tuku mai ia ki he 'aofinima 'o e Fale ni ke nau vakai'i. 'E 'omai mo e tali 'a e ni'ihi ko ē 'oku tukuaki'i, pea ko e 'omai ko ē fatongia 'o e 'atita ki he ngāue ko eni, ko e me'a ia te ne huluhulu mai 'a e Fale ni ki he ngāue ko ē 'e takiekina ki ai 'a e ngāue 'a e Fale, kā 'oku 'ikai ke tau pehē ko e 'uhinga 'o e Tohi Tangi ko e loto kovi kia hai mo hai, ko e loto mamahi ia 'a e ni'ihi ko ē 'oku Tohi Tangi 'o tuku mai, hangē tofu pē 'eni ia 'Eiki Sea ko ha hopo fakamaau lau 'i ha Fakamaau'anga, ko e fakatātā pē eni Sea, tukuaki 'e (a) 'a (p) na'e lea 'o pehē, ko e me'a 'e hoko 'oku fiema'u 'e he Fakamaau'anga he na'e 'ikai ke 'i ai 'a e Fakamaau ia ke ne 'ilo 'a e ngaahi fakamo'oni fekau 'aki mo e tukuaki'i ko ē 'a (a). Pea ko e

‘uhinga ia ‘oku ou kole atu au ‘Eiki Sea, kole atu ki he ‘Eiki Palēmia kae ‘uma’ā ‘a e Fale ni, tukuange mu’a ke fai pē ngāue he koe’uhi he ko e me’a ia ...

<005>

Taimi: 1040-1045

Sāmiu Vaipulu : .. te ne tataki kitautolu ki he tu’utu’uni ko ē te tau faí. Pea ko e me’a fa’iteliha ia ‘a e Fale ni, ‘a e tu’utu’uní. Kae ‘oua te tau sio ‘oku fiema’u ki he tu’unga ngāue ko ‘ení, faka-Lao ki he Fale fa’u Lao, ke fai’aki hono fatongia faka-Laó. Mālō ‘aupito, ‘Eiki Sea.

‘Eiki Minisita Fefakatau’aki: Sea, ke u ki’i tokoni atu mu’a, kātaki.

‘Eiki Sea Le’ole’o : ‘Io, poupou, tokoni atu. ‘Eiki Palēmia, ‘ai ke ki’i me’a atu angé e Fakafofonga Fika 12. ‘Ai ke tau vahevahe pē e ‘ahó, mo hono taimi.

Mo’ale Finau : Mālō ‘Eiki Sea. Tapu pea mo e Feitu’u na, ‘Eiki Sea. Tapu ki he Palēmia. Sea, ‘oku ou fanongo ki he me’a ko eni ‘oku tokanga ki ai e Palēmia. Hangē kiate au, ‘Eiki Sea, ko e ‘īsiu ko ē ‘oku ‘ohake ‘e he ‘Eiki Palēmiá, ko e kole ke lau ‘enau talí, pea toki ha’u pē e ‘Atitá ia. Ko e fo’i ‘īsiu ia na’e tonu ke nofo mai ai ‘etau tipeití. Pea totonu ke ‘omai mo e ngaahi ‘uhinga, ke faka’uhinga’i’aki. Ko e hā ka lau leva aí. Hangē ‘oku ki’i mangamanga atu ‘etau tipeití, Sea,

‘Eiki Sea Le’ole’o : Ki’i tokoni mai angé, Fakafofonga.

Mo’ale Finau : Ko ia.

Taukave ‘ikai tau’atāina ngāue ‘atita kapau ‘e tomu’a lau tali ki he tukuaki’i

‘Eiki Sea Le’ole’o : Kapau ‘e lau e, hangē ko e me’a ko ia ‘oku ke me’a ki ai, ‘oku ke poupou ki aí. Pea ‘omai e me’a ia ‘a e ‘Atita, tau pehē, ‘oku lolotonga fai e ngāue ki ai. Ke mea’i he ‘ikai ke tau’atāina e ‘Atita ia, koe’uhí kuo ‘osi ‘omai e talí ia. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai hano ‘aonga ia e toe ‘omai kapau ‘oku nau mea’i ‘oku ‘i ai ha fehālaaki. Ka ko ē ‘oku me’a mai ‘e he tafa’aki ko ē na’e fai e tukuaki’i, ‘oku ‘ikai ha fehālaaki. ‘Oku ‘ikai ma’u ‘a e napangapangamālie ia kapau ‘e fai e founa ko íá.

Mo’ale Finau : Mālō Sea. Ko e poini pē ‘oku ou ‘ohake ‘e au ia, ko e poini ia na’e ‘ohaké. Pea na’e tonu ke nofo pē ai ke *in order* ‘etau tipeití. Ka ‘oku ‘uhingá foki kuo tau to e ki’i ala holo he ‘ū me’a kehekehé. Kaekehe, ko ‘eku poiní pē ‘aku ia, ‘oku ou ‘oatú, ‘Eiki Sea, ke tau sio pē tautolu ki he me’a ‘oku ‘ohake ‘e he Palēmia. ‘Oku fakapotopoto nai pē ‘oku taau, he ko e me’a ia ‘oku ‘omai mei he Pule’angá, kuo maau ‘enau talí ‘anautolu, pē ‘ikai. ‘A ia ko e me’a pē ia ‘oku ou ‘ohake heni he taimi ni, Sea, mālō.

‘Eiki Sea Le’ole’o : Mālō. Me’a mai, ‘Eiki Palēmia.

Tui ‘ikai fakapotopoto ke tomu’a fakahū mai tohi tangi kae toki fai ‘atita

'Eiki Palēmia : Mou kātaki pē, Hou'eiki. Mahu'inga pē ke tau talanoa lelei, talanoa melino ki he anga e fakahoko fatongia hotau Fale ni. Ko e anga mahení, 'oku pau ke te 'uluaki kumi 'ete fakamo'oni kimu'a ke ma'u, pea te toki tohi 'ete me'á. Ko e natula e Tohi Tangi ko ení, 'oku pehē ni. 'Uluakí, fai e lāungá kimu'a, pea toki fekau e 'Atita ke ōmai 'o kumi pē 'oku tonu koā 'enau me'a na'e 'ái, pē 'ikai. 'Ikai ko ha founa ia. Na'e tonú ke 'uluaki vakai'i 'e he kau Tohi Tangí, pē 'oku mo'oni 'enau ... kimu'a pea toki ... Kae 'oua 'e 'uluaki ha'u 'a e Tohi Tangí ia pea toki ui e 'Atita. Mou ōmai angé 'o sio angé, 'o sivi angé, pē 'oku tonu 'emau me'a na'e tohí, pē 'ikai. 'Oku 'ikai ko ha founa fakapotopoto ia, 'Eiki Sea. Kaikehe, tuku ange ia ki he tafa'akí. Ka ko e poini 'a e motu'a ni, 'oku mahino pē kiate au, ko 'etau ngāué 'oku 'ikai ke faingofua he 'oku 'ikai ke tau mā'oni'oni, pea 'oku 'ikai ko ha kau sangato kitautolu. 'Oku 'i ai pē 'etau ngaahi tōnounou. Pea 'oku mahino pē ia he anga 'etau fua fatongiá.

Ko e me'a ko ē 'oku ou 'uhinga atu ki aí, Hou'eiki, ko e talu hono feinga'i e motu'a ni, mahalo ko e ta'u eni e fiha, 'i he ngaahi founa kehekehe, ka mou kātaki 'i he'eku lea'aki e me'a ko iá. Ko e hopó 'oku fai ma'u pē ia 'oku 'ikai ke toe tuku 'o a'u pē ki he mōmēniti ko ení. Ko hono faka'ilo faka-Fale Aleá, 'oku fai pē ia. Pea ko eni kuo mou a'u feinga ke *dissolve* e Fale Aleá, fai mo ia. Ko 'eku kole atú, tau tokanga he'etau ngāue. Pea 'oua na'a tau fai ha fa'ahinga me'a ke 'ata kitu'a ki he kakaí, 'oku 'i ai ha fa'ahinga 'ulungaanga 'oku tau a'u ki he tu'unga ko eni 'o e 'aho ni. 'Oku ou ongo'i lahi 'aupito e ngaahi me'a 'oku hokó, he kuo a'u 'etau feingá 'o feinga ki he 'Ene 'Afió, tapu mo 'Ene 'Afió, ke fakakau mai mo ia. Pea ko 'eku lea'aki e me'a ko ení, kuo 'osi 'i ai 'eku 'ū fakamo'oni, mei he kuohilí, 'o a'u mai ki he taimi ni. Mou kātaki, tau fai fakapotopoto 'etau ngāue, pea tau feinga ke tau faitotonu 'etau me'á. Ko e me'a ko ē ki ho'omou tuli taufisia holo e motu'a ni.

Lord Nuku : Ko 'eku ki'i kole pē mu'a, koe'uhí ko 'eku fie fakatonutonu 'a e 'Eiki Palēmiá.

'Eiki Sea Le'ole'o : Me'a mai, fakatonutonu.

Faka'ikai'i tukuaki'i e Palēmia 'i ai kaunga Fale Alea ke tāketi'i ia

Lord Nuku : Ka ko e me'a 'oku fai ki ai e tokangá, 'Eiki Sea, mole-ke-mama'o 'a 'ene tukuaki'i ko ē 'oku fai 'oku mau feinga koe'uhí ke tāketi'i hono sinó. Ko e me'a ko ení, 'Eiki Sea, ko e me'a eni ia 'oku mamafa ...

<006>

Taimi: 1045-1050

Lord Nuku : ... 'aupito 'aupito 'ene tukuaki'i 'a e Falé ni na'a nau hanga 'o feinga'i 'a e Tohi Tangi ko ení. Mole-ke-mama'o, 'oku 'ikai ke u lave'i ha'anau kaunga, tukukehe kapau ko e kau Fakafofonga 'o e Kakai.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea ki'i Fakatonutonu atu. Fakatonutonu atu.

Lord Nuku : Ko e 'uhinga ia 'eku lave ki ai..

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Ko 'eku Fakatonutonu atú, na'e te'eki ke me'a 'a e Palēmiá 'oku tāketi'i 'e he Fale Aleá hono sino. 'Oku te'eki ke 'i ai ha'ane me'a pehē. Ko 'ene me'a 'oku me'a mai kia tautolú, ke tau talanoa ki he tu'unga tau'atāina 'a e sino ko ení 'i he tu'unga fakalukufua 'i he sisitemi hono fakalele e Pule'anga. Ko e me'a ia 'oku 'ai ke tau talanoa ki aí, pea 'oku fu'u mahu'inga.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Eiki Minisitā, 'Eiki Minisitā ko e toki 'osi pē eni 'a e me'a mai 'aki 'e he 'Eiki Palēmiá, masi'i, 'oku fu'u fakaoli 'aupito 'aupito, ko u toki ha'u 'o tangutu fakalelei heni 'o vakai ki he ..

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki :fanogo ki he fakakaukaú..

'Eiki Sea Le'ole'o: Me'a ki lalo.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Mālō Sea

'Eiki Sea Le'ole'o: Ko e me'a ko ia na'e me'a mai ki ai 'a e 'Eiki Palēmiá, 'o fekau'aki ko e ta'u eni 'e fiha hono feinga'i 'osi fai mo hono *dissolve* 'o e Falé ni hono feinga'i 'o'oná. Pea ko 'ene kole mai ki he Falé ni, ka moutolu Hou'eiki ko e hā koā ho'omou me'a 'oku fai he Falé ni 'oku a'u 'o a'u ki he 'Ene 'Afió, ho'omou feinga'i ke kau mai pea mo 'Ene 'Afió. Pea ko e 'uhinga ia 'a e me'a hake 'a e 'Eiki Nōpelé 'o fai 'a e Fakatonutonu fekau'aki mo e me'a. Pea 'oku tonu 'a e me'a 'oku me'a'aki 'e he 'Eiki Nōpele. 'Oku ke Fakatonutonu mai 'a e Feitu'u na ia he fo'i me'a ai pē na'a tau kamata mai 'aki 'anenai he feme'a'aki. 'Oku ou kole atu ki he Feitu'u na, tukuange pē ke tafe lelei, pea ke mea'i 'e he kakai 'o e fonuá 'a e feme'a'akí, koe'uhi ka tau hoko atu. 'Oku ki'i tu'uma'u 'etau ngāue he taimí ni koe'uhí ko e me'a 'oku hoha'a ki ai 'a e 'Eiki Palēmia. 'Oku totonu ke tau liliu Kōmiti Kakato, ka tau hoko atu ā 'a e feme'a'aki. Me'a mai 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: Kole fakamolemole atu ki he Feitu'u na 'Eiki Sea mo Hou'eiki. 'Oku mahu'inga 'a e *issue* ia ko ení, ke fakamoleki ai hotau taimí, he 'oku tau fiema'u 'a e melinó, mo e ma'uma'ulutá mo e maau. 'Oua na'a faifai kuo 'asi... neongo 'oku tau kei tangata pē, 'oua na'a 'asi 'a e lanu ko ia 'o e taaufehi'á. Ka 'asi 'a e lanu ko iá mei he Fale ko ení 'o 'alu 'o fu'u lahi, 'e 'i ai 'a e me'a ia 'e maumau 'e lavea 'a e 'atamai 'o e kakai. Ko e taha, 'oku 'ikai ke 'i ai ha taha ia 'e ta'e'iai ha'ane ...tau pehē 'e haohaoa 'ene fai fakahoko fatongia. 'Oku hoko ma'u pē ia. Ka 'o kapau te tau hanga pē 'e tautolu 'o vakavakai lelei ki he tafe mai hotau hisitōlia mei mu'a 'o a'u mai ki he 'ahó ni mo e anga hotau vā pea mo hotau Haú, pea mo 'Ene 'Afió, 'oku ou lava au ke u fakamo'oni'i atu kia moutolu, 'a e maumau lahi kuo hoko, pea 'oku ou nofo au pea mo e fu'u lēkooti ko ia. Pea ko e 'uhinga ia 'eku lea pehē he pongipongi ní Hou'eiki ke tau fakapotopoto 'etau ngāue.

Ko e motu'á ni, te u 'oatu 'a e lea ko eni. Mahalo 'oku mo'oni pē 'a e 'Eiki Nōpele 'Euá ia 'oku 'ikai kau ia ai. Ka 'oku 'i ai 'a e tāketi'i 'a e motu'á ni, ke kumi pē, pē hā ha fa'ahinga me'a pē 'e fai, ke fai mo fakamālōloo'i. Kātaki kapau 'oku hala 'eku ongó kole fakamolemole atu. Ka ko e me'a ia 'oku hokó ia. Kapau ko ia, 'e 'ikai ke sai ki he 'anga 'etau nofó. Ko e kakai na'a nau fili 'a e motu'á ni, 'oku nau ongo'i lahi 'aupito 'aupito 'a e me'a ko eni 'oku hoko. Ko e 'u tukuaki'i ko ení 'oku 'i ai 'emaui tali ki ai. Pea 'oku ou tui 'e toki muimui atu 'a e talí 'o fanongo ki ai 'a e kakai 'o e fonuá, pea te nau fiemālie. Ka 'oku 'asi mei he ngaahi tō'onga ko eni 'oku 'omaí, pea

mo e ngaahi fakamatala ‘oku ‘asi he *facebook*, mo e ngaahi me’a pehē ‘a e mamafa mo e me’a ko eni ‘oku hoko hono feinga’i ‘o e motu’á ni. Ko u kole atu ko e motu’á ni ko e fu’u ‘ata pē. He’ikai ke tau ma’u ‘e tautolu ‘a e ‘atá. Ko e ha’u pē ‘a e fu’u ‘atá pea ‘alu ia.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Eiki Palēmia, fakamolemole ‘a e Feitu'u na ‘oku ‘ikai ko ha ‘ata ‘a e Feitu'u na. ‘Oku ou sio atu pē ko e tangata mo’ui. Kapau na’a ko ha ‘ata koe ‘oku ou ilifia tēvolo au.

'Eiki Palēmia : ‘Ikai ko e fo’ilea faka-laumālie eni ia.

'Eiki Sea Le'ole'o: ‘Ai pē mo tau ki’i kakata, he ‘oku ‘ikai ke tau ō mai ki heni, ke mou me’a mai ‘oku mou ongoongosia he.. Pea mo e taha ‘oku ke mea’i 'Eiki Palēmia ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha taha ia heni ‘e kau he Tohi Tangi ke ke fakatokanga’i, pea kapau ‘oku ‘i ai ha taha, ‘oku ‘i he’etau Tu'utu'uni ke ke me’a hangatonu mai...

<008>

Taimi: 1050-1055

'Eiki Sea Le'ole'o: Ka u tu’utu’uni hangatonu au ki he tokotaha ko ia.

'Eiki Palēmia: Ko ‘eku ‘uhinga atu eni ...

'Eiki Sea Le'ole'o: Pea kapau ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha taha ia ka tau hoko atu ā ...

'Eiki Minisitā Polisi: Sea ‘oku ou kole ke ... Palēmia ...

'Eiki Palēmia: Mei ‘osi ia.

'Eiki Sea Le'ole'o: Pau ‘oku me’a mai ‘e ē mei ‘osi ia, tokoni mai ‘Eiki Minisitā. ‘Eiki Minisitā Polisi.

Tokanga ki he mafatukituki ngaahi mafai tukumai ki he Fale Alea

'Eiki Minisitā Polisi: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea mālō ho laumālie ki he pongipongi ni pea mālō e laumālie e Hou’eiki Mēmipa Fale Alea ‘o Tonga pea mālō e laumālie ‘a e Hou’eiki Mēmipa Fale Alea ‘o Tonga. Sea mahalo ko e me’a ko eni kuo ‘osi faitu’utu’uni ki ai ke fakahoko e ngāue kuo ‘osi ia. Sea ko e lele ‘a e Fale Alea ki he kaha’u. ‘Oku fai e tokanga Sea ‘oku mou mea’i pē Hou’eiki ko e fuofua lao ko ē ‘i mu’a ‘ia tautolu ko hono fetukutuku mai ‘a e ngaahi mafai *overview* ki he Fale Alea ‘o Tonga. ‘Oku ‘omai ai e mafai ki hono tokanga’i ‘a e ‘Atita Seniale ki he Fale ko eni. Ko eni ‘oku fokotu’u ke ‘omai pea mo e mafai ki he *Ombudsman* ki he Fale ko eni. Mou mea’i Hou’eiki na’e ‘i ai e fokotu’u ke fakakaukau ke ‘omai pea mo e Komisiona Polisi ‘i he kuohili ki he Fale ko ‘eni. Pea ‘oku mou mea’i Hou’eiki, tu’utu’uni he Konisitūtone ‘o Tonga ko e Nōpele pē ‘e Sea ‘i he Fale Alea ‘o Tonga. Ko e mafatukituki e fatongia ko ia Sea he ‘oku ‘omai kātoa e ngaahi *overview body* ‘e fetuku mai ki he Fale Alea mo e falala ‘e kei tauhi e tau’atāina ‘o e ngaahi *overview body* ko ia.

‘Oku mo’oni pē ia ko e me’a ko eni ‘oku ‘omai na’e fai e tokanga ki ai ‘a e Tohi Tangi pea ‘oku ‘i ai ‘emau tokanga atu Sea ko hono ‘uhinga ko e lele ki he kaha’u. ‘E ‘ikai ke Tohi Tangi mai pē

ha ni'ihi pea hoko e kakano e Tohi Tangi ko e lao ke ne hanga 'o ue'i ha ngaahi tau'atāina 'o ha ngaahi sino 'oku hoko ko e *overview body* 'oku tuku ki he Fale Alea. 'Oku mafatukituki ia Sea ko e falala 'oku 'omai kia tautolu mo e falala pē 'oku fai he Pule'anga. Ko e falala eni 'a e Pule'anga 'oku ne 'omi ai e *Ombudsman* ke tuku 'i he malumalu 'o e Fale Alea 'o Tonga Sea. Pea 'oku 'i ai 'a e 'amanaki ki he kaha'u ke fakapapau'i 'oku matu'aki tu'u tau'atāina e ngaahi sino ko 'eni, 'oku 'i ai pē mo e ngaahi sino tau'atāina pehē 'i tu'a kau ai 'a e 'Ateni Seniale Sea. Pea mo e tokanga 'a e Kapineti ke fakapapu'i 'oku tau'atāina foki mo ia pea mo e Komisiona Polisi. Ko e ngaahi sino ko hono pule'i pē fakapapau'i ko e lao mo e founa ngāue 'a e Pule'anga 'oku matu'aki tau'atāina. Pea toka ai 'etau 'amanaki Sea ki he kaha'u, fakama'u hotau loto ke tau fakapapau'i 'e tauhi 'a e ngaahi sino pelepelengesi pehe ni pea matu'aki tau'atāina telia e ma'uma'uluta hotau fonua mo e 'amanaki 'a e kakai ko e fakamaau totonu. Ko e 'uhinga ko 'etau lele ki he kaha'u Sea ke tau fakapapau'i ange he 'ikai ke tu'u mai pē ha ni'ihi ia he tafa'aki 'e taha 'o 'ai ha Tohi Tangi ...

Lord Fusitu'a: Sea kātaki ko 'eku ki'i fehu'i pē ki he 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Polisi: 'Ikai ke u tali e fehu'i Sea.

Lord Fusitu'a: Ko 'eku fakatonutonu Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: Me'a ki lalo. Kapau 'oku fai ha fehu'i pea 'ikai ke tali he Fakafofonga ko ē ...

Lord Fusitu'a: Fakatonutonu atu ...

'Eiki Sea Le'ole'o: Ki'i me'a hifo he na'e 'ikai ke, ko e toki fulihi e Feitu'u na ia 'a e me'a ke ke fakatonutonu ko e 'ikai ke ne tali ho'o fehu'i.

'Eiki Minisitā Polisi: Mālō Sea. Ka ko e anga ia e fakakaukau Sea kuo 'osi fai e tu'utu'uni ia pea 'oku kakato e ngāue ia ko e kole pē eni ia Sea pea fakapapau'i 'e ki'i vavevave ko hono 'uhinga kae lava ke 'oatu e tali 'a e mātu'a ni kae vete ange 'a e ngaahi tukuaki'i na'e 'omai kiate kimautolu. Ko e 'uhinga pē ia Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: Mālō.

'Eiki Minisitā Polisi: Ka 'oku 'oatu 'a e fakamālō ki he Feitu'u na Sea he ma'u faingamālie mālō.

Tapou 'oua tukuaki'i kau Nōpele te nau faitu'utu'uni fakavalevale

'Eiki Sea Le'ole'o: 'E Hou'eiki 'oku ou ki'i ongo'i pē e me'a 'oku ke me'a ki ai Minisitā Polisi. 'Oku matamata mai pea ko e fofonga ia ho me'a 'oku ke me'a 'aki koe'uhī ko e fatongia ko eni 'oku fokoutua atu he motu'a ko eni ko e fili 'e he Hou'eiki Nōpele. Pea 'oku fai mo e hu'uhu'u he anga e vakai 'a e motu'a ni na ko e 'uhinga 'oku 'omai 'a e 'Atita pea 'omai pea mo e *Ombudsman* ki heni pea hangē ko e, na'e 'i ai mahalo mo ho'o fokotu'utu'u ke 'omai pea mo e Komisiona Polisi ki heni ka koe'uhī ko e mātu'a Hou'eiki Nōpele. Ko u kole atu 'oua te mou hanga tukuaki'i e Hou'eiki Nōpele koe'uhī 'o pehē te nau fai ha tu'utu'uni fakavalevale he fonua ni. Ko e kakai

eni 'oku tau falala ka nautolu 'i he anga 'enau faitu'utu'uni pea 'oku mou mea'i Hou'eiki te u tala atu mo'oni pē ko e motu'a ni nau tupu au he fāmili 'oku 'ikai ke mau a'usia ha, 'a e ngaahi tāpuaki 'o e mo'ui ko eni. Pea ko u ha'u ko ē 'o vakai ki he mātu'a Hou'eiki Nōpele ko e kakai 'ofa mo'oni e kakai Hou'eiki Nōpele 'ia moutolu. 'Ofa atu ka ko ha 'ofa e Hou'eiki Nōpele. Ka koe'uhī pē ko ho'omou vakai he me'a fakapolitikale he kuonga ko eni pea 'oku mou tukuaki'i 'o taku 'o pehē te nau fai ha ngaahi tu'utu'uni fakavalevale, 'ikai, 'ikai ke fai e founga ia ko ia. 'I ai ha 'Eiki Nōpele 'e fai he fatongia ko eni ka 'omai e *Ombudsman* pē ko e 'Atita pea ne tafoki pē tapu mo ia 'o fai ha ...

<009>

Taimi: 1055 – 1100

'Eiki Sea Le'ole'o: .. ne tu'utu'uni 'iate ia fakafo'ituitui, 'oku totonu leva ke ne tukuange hono fatongiá. Ko 'etau 'alu ia ki he tu'unga fakatemokālali mo'oni. 'Oku 'ikai ke tau 'ilo Hou'eiki pē ko fē me'a te tau ngāue'aki.

Ko'ema me'a atu e 'Eiki Sea Kōmiti Kakato pea u muimui atu ki *Adelaide* 'i he fatongia. Mahalo ko e me'a pē mei he 'Eiki ke ma folau. Ma ō fai 'ema fakalelei ki *Adelaide*. Ko e ako lahi 'a maua he fatongiá 'i ai. Fili 'e he paati ko eni 'a e Pule'angá 'a 'enau Sea Fale Alea ka 'oku feinga e ki'i tangata ta'u 34 ko eni, Sea Fale Alea ke nofo ia. Ko e me'a nau kole ki he Sea Kōmiti Kakato. Ke me'a ki he founga ngāue ko ia, pea tau ngāue'aki he Fale ko eni. Pea ko u 'amanaki 'e 'Eiki Minisitā Polisi 'e 'i ai ha tu'unga 'e to e lelei. Pea mou me'a mai pē ki he fatongiá, neongo si'eku hoha'a mei he tafa'aki ko ē. Ko 'eku tangutu mei hení, kuo pau ke fai hoku lelei tahá, koe'uhí, sai ki he Feitu'u na, sai ki he Hou'eiki Nōpele, sai ki he 'Eiki Palēmia pea sai ki he kau Fakafofonga kotoa. Pea 'oku totonu leva ke 'i ai ha fofonga pehē 'o e Fale ni ka tau ma'u leva ha ma'uma'uluta 'i he fononga'anga.

'I ai e fonua ia 'e taha, pule'i pē 'e he Pule'angá ia e Sea Fale Alea. Nau matu'aki fu'u *conflict* 'aupito 'aupito, 'ikai pē ke to e 'i ai ha'ane, faka'ofa 'aupito 'aupito 'a e fonua ia ko ia. Ka ko u kole atu pē koe'uhí ko ho'o me'a na'a ke me'a ki ai, mou falala mai ki he ni'ihi e mātu'a ko eni. Pea kapau 'oku mou fili, hangē ko ho'omou fili ko eni e Sea Fale Alea, fili ha tama 'oku 'asinisini 'ene mo'ui fakalaumālié hangē ko ho'omou me'a mai ko ená 'oku tonu ke mou fili e kau Minisitā. 'Ikai ke ngata he talavou' pea to e 'asinisini e mo'ui fakalaumālie. Ko ho'omou me'a mai ko ená ko e lahi faufaua, 'ē, 'ikai ke tau fa'a lava 'o lau ka 'oku tau pehē pē 'Eiki Palēmia, mou hoko atu mu'a e ngāue ka tau hoko atu mu'a 'o fai ha'atau ngāue. Koloa pē ena kuo ke me'a mai'aki.

Lord Fusitu'a: Sea ka u ki'i fakahoha'a atu kātaki.

'Eiki Sea Le'ole'o: Pē 'ai ā e Feitu'u na ka u mālōlō au mo 'eku 'asenita.

Lord Fusitu'a: He me'a ko eni 'a e

'Eiki Sea Le'ole'o: Me'a mai.

Lord Fusitu'a: Ko e, mālō Sea. Ko 'eku hoha'a pē he me'a 'a e 'Eiki Minisitā Polisi, 'oku hangē pē ko ho'o me'a. 'O hangē ko ē 'oku pehē ko e ngaahi sino ko ē na'a ne fakalau mai 'anenaí 'oku

‘ikai ke lolotonga tau’atāina ‘a e founa pē ko e founa honau fakanofu pē ko e founa ‘enau fakahoko fatongia. ‘Oku ki’i nenefu kiate au ‘o hangē ko e Komisiona Polisi, Komisiona ki he Fakafepaki’i e Faihalá. Ko e ngaahi, ‘a ia ko e me’a pē ‘oku nau vāvātatau aí he ko e ngaahi sino eni ‘oku kei fakanofu ‘e he ‘Ene ‘Afió. Ko e me’a ia ‘oku ou hoha’a ai ki aí he ‘oku ne ‘ai ke hu’uhu’u hangē ko ē ‘oku ‘ikai ke tau’atāina ‘a e ngaahi sino ko ení. Ko e me’a pē ia na’e hoha’a ki ai e motu’a ni ‘Eiki Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: ‘Oku ke mea’i ‘Eiki Nōpele, kapau pē te ke me’a fakalelei ki he me’a ko ē ‘a e ‘Eiki Minisitā, pea mo e me’a na’a ku fakama’ala’ala ki he ‘Eiki Minisitā Polisi. Ko e taha ia e ngaahi me’a ‘oku hangē ko e me’a ko ē ‘a e ‘Eiki Palēmia ‘oku ‘asi lahi taha he feisipuká. Pea ‘oku tokolahi e ni’ihi ‘ia moutolu he Fale ni ‘oku mou mea’i pē me’a ko iá ka ‘oku ‘ikai ke mou fie fakahā homou lotó he anga e vakaí. Ka ko e anga ko ē ‘eku vakaí ‘a’akú Hou’eiki. ‘Oku ou nofo au ‘o fakakaukau ko e hā e me’a te tau feinga ā ke faaitaha ā e fonuá, katokātoa e Feitu’u na ‘Eiki Palēmia pea mo e Hou’eikí mo e kakai e fonuá. Ka ke ki’i me’a mai angé ‘a e Fakafofonga Fika 2 e Hou’eiki Nōpele ‘o Vava’u, ka ko e faifekau.

Kole ki he Palēmia ke ne tali pe kupu 8 he Konisitūtone

Lord Tu’i’āfitu: Sea, fakamālō lahi atu. Ko u lave’i pē ko u tui pē ‘e ‘oatu ha ki’i lingi lolo ki he ngaahi tahi hou ko ení. Pea te u lava ki’i tokoni atu ai Sea. ‘Oku ou fakatokanga’i lahi ‘aupito ‘a e me’a ‘oku toka ki ai ‘a e taukei mo e ta’u ‘oku ‘i he ‘Eiki Palēmia. Hā pē ia he tukufakaholó. ‘Oku ‘i he lotú, mo e māmani ‘o e tangatá. Kapau te te fai ha fu’u ngāue lahi pea ko ‘ete mo’uí pē ia. Pea ‘oku ‘i ai ha lelei mo e lōloa ‘oku ‘ikai motumotu, mahalo ko e fa’unga ia ‘oku fiema’u ‘e he Pule’angá, *consistent*. Mo’oni e Palēmia, ‘a ‘ene mamahi’i e ta’u eni ‘e meimeimei tolungofulu tupu eni ‘o a’u mai ki he ‘aho ni. Pea kapau kuo a’u ha ta’u ‘o matu’otu’a pehē ‘o mavahe mei he ta’u faka-Tohitapú. ‘Oku ‘i ai e tangata’eikí, tapu mo e ‘Eiki Palēmia ‘o Tonga. ‘I ai e maama ‘oku ne hanga ‘o taa’i mai, hangē ko e fo’i ‘ata ko ē na’a ne me’a maí. Ko au ē. ‘Aho ni, ko ‘etau nofo fakafāmilí, ‘oku hanga ‘e he tukufakaholó ‘o ako’i kitautolu ke tau ‘ulungaanga faka’apa’apa. Pea ko e me’a ia ‘oku toka ‘i he laumālie ‘o e ‘Eiki Palēmia. Fu’u lahi e ‘ulungaanga ta’efaka’apa’apá. Pea ‘oku taki ai e mītia...

<001>

Taimi: 1100-1105

Lord Tu’i’āfitu: ... ‘a si’ono tukuhifo ‘o e ‘Eiki Palēmiá pea ‘oku lave ai mo e ngaahi kupu kehe. Ka ki he motu’a ni ‘e Sea mo e ngaahi tu’utu’uni ‘a e Fale ni ko e mo’uí’anga mo e lava me’a ‘a e ‘Eiki Palēmia ko e tau’atāina na’a ne ngāue’aki ‘i he Konisitūtone. Pea ‘oku ne me’a pē ‘o fakamaama’aki ‘ene ngaahi ngāue lava me’a. Na’e hoko e kupu valu ‘a eni ‘oku fai mai e taufā ko eni ‘a e tau’atāina ko e kupu ngāue lahi taha eni na’a mo ha kau hiki pōlitikale hono siofi ‘o e fakalalakaka fakapōlitikale na’e ngāue lahi ‘aki ‘e he ‘Eiki Palēmia pea lava ai e ngaahi liliu lahi kuo tau a’u ai he ‘aho ni ko ha Fale Alea ka ‘oku faka-Konisitūtone. Palēmia ‘oku mau kole fakamolemole atu ‘i he kupu valu he ‘ikai te tau lava ‘o fakahōhōloto ai kapau ko e taki kita pē ko ha fa’unga kita ‘i he fili faka-Fale Alea te te hoko ko ha Minisitā.

Ko e kupu 79 ‘oku ngofua ki he Fale Alea ke alea’i ‘i hono fakatonutonu ‘o e Konisitūtoné kapau ‘oku ‘ikai ko e ue’i ‘a e ngaahi Lao ‘o e Tau’atāina. Toitoi heni ‘a e kupu valu heni ki ha fa’unga taki mo e liliu ‘o e Pule’angá mei ha to e fa’unga ‘oku to e lelei ange Sea. ‘Oku ou kole fakamolemole pē ki he ‘Eiki Palēmiá toka’i lahi ‘e au koe ko e mātu’otu’a ko eni kuo fatu au ki ai ‘e he kakai mo e lotu ‘a e me’a ‘oku ke me’a ‘aki. Pea ‘oku tonu pē ke faka’apa’apa’i e Feitu’u na mo’oni ‘aupito ka ko e Konisitūtoné mo e me’a na’a ke taukave’i ‘i he ta’u eni ‘e fiha ‘o e tau’atāina ‘i he kupu valu - me’a pē mo ia. He ko e mo’oni ia ‘oku ‘ikai ha taha ia ‘e haohaoa ka ‘e talanoa ki ai e hisitōlia hangē ko e fu’u ta’u ko eni ‘oku ke talanoa ki he lelei ho’o ngāue. Fakamolemole pē tali pē mu’a ‘a e kupu valu kae lava ke mānava ‘a e Pule’anga ‘i he ngāue ‘a e fa’unga ‘o e Fale Alea ‘o e Pule’anga ni ‘oku faka-Konisitūtone. Pehē ki’i fakahoha’a mālō ‘aupito.

‘Eiki Palēmia: Ka u ki’i tokoni atu pē mu’a ki he kupu valu.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Me’a mai.

Tui Palēmia ‘ikai ngāue totonu’aki e kupu 8 Konisitūtone

‘Eiki Palēmia: ‘Eiki Sea mo Hou’eiki ko e anga ko ē ‘a e fanongo ‘a e motu’a ni ki he me’a ‘a e ‘Eiki Nōpelé ‘oku ne pehē tokua ‘oku ‘ikai ke u tali ‘a e kupu valu. Ko u kole fakamolemole atu ‘oku ou tui au ki he kupu valu. Ko e kupu ia ko ē te ne hanga ‘o fakapalanisi ‘a e anga ‘o ‘etau ngāue ka ‘oku hangē kiate au ‘oku ke pehē ‘oku ‘ikai. Faka’ofu’ofa pē ia kupu valu pea ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’aku lau ‘a’aku ki ai. Ko e ‘uhinga ko ē ‘eku lave ‘a’aku ki he me’a ko eni ke ‘oua te tau ngāue’aki ‘a e kupu valu ‘i ha to e fa’ahinga founa ka ‘oku taumu’a pē me’a ki he taha ke ma’u e mo’oni. ‘Oua ‘e ‘asi ai ha taaufehi’a ‘oua ‘asi ai ha ‘ita pē tuputāmaki. Ko hono ngāue’aki ia ko ē kupu valu ‘oku faka’ofu’ofa pē ia ka ke kātaki pē kapau ‘oku hala ‘eku ongo mo e anga ko ē ‘eku fakakaukau. ‘Oku ‘ikai ke ngāue totonu’aki ‘a e kupu valu.

Ko e ni’ihi ko ē ne nau fa’u e tohi tangi ko eni ko e mahalo ko ha fo’i toko tolu pē na’a nau hanga ‘o fa’u pea toki ‘ave ‘a e me’a ko iá ke fakamo’oni ai e kakai. ‘Oku ‘ikai ko e, ‘ikai ko e me’a ia na’e tui ki ai e kakai ko e me’a pē ia na’e ‘ai he kau tufunga’i ko ē tohi tangi. Ka neongo ia kātaki fakamolemole ‘oku ou faka’apa’apa pea ko u tali fiemālie ko e kupu faka’ofu’ofa ia ‘ene tu’u he’etau Konisitūtone ko e ‘uhinga ke lava he kakai ‘o tangi ki ai ke ‘omai ke nau ngāue’aki ki he kumi ‘aki ‘enau totonu mo ‘enau tau’atāina.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Mālō ‘Eiki Palēmia. ‘Ai pē ko ‘etau taimi ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Sea ‘atā ha ki’i faingamālie ki’i miniti pē ‘e nima.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Miniti ‘e fiha? Miniti ‘e nima ē ko ē ‘oku me’a hake e ‘Eiki Minisitā, ko u pehē mu’a ke tau ki’i mālōlō. Ko e kupu valu me’a ki ai e ‘Eiki Palēmia kupu lelei ka tau ki’i mālōlō ka tau toki me’a mai ‘anai.

(Na’e mālōlō ai e Falé.)

<002>

Taimi: 1125-1130

Sātini Le'o: Me'a mai 'a e 'Eiki Sea Le'ole'o 'o e Fale Alea. (*Lord Tu'ilakepa*)

'Eiki Sea Le'ole'o: Tapu pē mo e 'Eiki Palēmiá kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Kapineti. Fakatapu atu ki he Hou'eiki Nōpelé, kae 'uma'ā 'a e kau Fakafofonga. Hou'eiki, 'e 'ikai ke u to e fakalōloa, ko u vakai atu 'oku 'i ai pē ni'ihī he Falé ni 'oku mou me'a mai. Fakafiefia 'aupito he vakai atu 'oku mou kakato mai. Na'a tau mālōlō 'anenaí, koe'uhi ko e 'Eiki Minisitā ko ē ki he Leipá he Ngaahi Ngāue Iikí, 'oku fiema'u ke me'a pea mo e Minisita ki he *Public Enterprises* fakamolemole fakafoki mai ia. 'Oku ou faka'amu pē 'Eiki Minisitā, me'a mai pē ha founga lelei ko ē te tau faaitaha aí, ka tau hoko atu ā.

Tokanga ki he mahu'inga ke tau'atāina e Fale Alea ke fakapipiki mai ki ai ngaahi mafai kehe

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Mālō 'aupito Sea 'a e fakahinohino ko iá pea te u tali lelei ia. Tapu mo e Feitu'u na kae 'uma'ā 'a e kau Mēmipa. Ko u fie 'oatu 'a e lave ko ení, ki he mahu'inga fau'o e *issue* ko ia 'oku talanoa'i 'oku fai ki ai 'a e tālanga ko ia 'i he lolotonga ni. 'Oku 'ikai ke u tui ko e *issue* ko e Tohi Tangí, pea 'oku 'ikai ke u tui ko ha *issue* ki ha ngaahi to e tafa'aki ange. Ka ko 'eku lave'i 'e he motu'á ni ia 'a e mahu'inga fau mo e ma'olunga taha 'a e Fale ko eni 'a ia 'o e Feitu'u na 'oku ke hanga 'o pule'i. 'Oku a'u pē ia ki he'etau fokotu'utu'ú, 'oku ma'olunga ange 'a e Fale ia ko ení he Kapinetí. 'Oku 'ikai ko e Kapineti ia 'oku 'i 'olunga. Ko e Fale eni 'oku fai ki ai 'a e taliui. Pea ko e 'uhinga 'eku ki'i lave ko ení 'e Sea, tau fakatokanga'i ange 'a hono 'omai 'a e ngaahi sino ma'olunga taha mo mahu'inga taha he fonuá ni, ke malu'i 'a e kakaí, 'oku fetukutuku kotokotoa mai ki he Fale ko ení.

Ko e ki'i poini pē eni 'oku ou 'oatú, 'Oku 'ikai ko e poiní pē ko e fē 'a e feitu'u ko ia 'oku 'ave ki ai 'a e ngaahi mafai mahu'inga fau ko eni ke malu'i 'a e totonu 'a e kakaí, ka ko e fo'i lea ko ia ko e tau'atāina, ko e fē 'a e feitu'u 'oku tau'atāina? Hangē ko eni. Kapau te tau 'ave 'a e *Ombudsman* ki he Kapineti 'oku tau'atāina 'a e Kapineti ke 'ave ki ai 'a e *Ombudsman* 'a ia 'oku ne fai 'a e faka'ilo 'a e Kapineti pea mo e kau ngāue faka-Pule'angá? Ko e tali ki aí 'oku 'ikai ke tau'atāina. Ko fē leva 'a e feitu'u oku tau'atāina angé? Te tau 'ave ki he Fakamaau'angá, 'ikai, ko e 'avé ki he Fale ko eni. 'A ia ko e 'uhinga 'eku ki'i me'a nounou atu pē ko ení, 'oku mahu'inga ke tau talanoa'i ki he tu'unga tau'atāina 'o e Fale ko eni. He 'oku 'i ai 'a e hisitōlia pau 'oku 'ikai ke tau'atāina. Pea 'oku fiema'u ke tau talanoa ha founga ke tau 'alu ai mei he tu'unga 'oku 'asi 'oku 'ikai ke tau'atāiná ke tau'atāina he 'e fakapipiki kotoa mai 'a e ngaahi sino ia ko ení ki heni. Ko e ki'i lave atu pē ia'e Sea, ko e mahu'inga taha e talanoa he lēvolo 'o e Fale Aleá, ke tau feinga'i ke tau'atāina 'a e sino ko ení, pea ko e 'Atita Seniale 'e pipiki mai ki ai, ko e *Ombudsman* mo ha to e taha. Ka 'o kapau 'e *conflict* pē 'e to e hangē 'oku 'ikai ke tau'atāina, he 'ikai leva ke lava fakapipiki mai ki heni Sea. Ko e ki'i me'a pē ia 'oku ou me'a atu ki aí, mālō 'aupito e faingamālié Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: Mālō. Me'a mai 'a e 'Eiki Nōpele 'o Niua.

Taukave ‘e kei fakapolitikale pe hono fakanofu ngaahi sino ‘i hono ‘omai ki Fale Alea

Lord Fusitu’a: Mālō'Eiki Sea. Tapu pē mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, pea tapu mo ho Fale ‘eiki. ‘Oku ou fakamālō lahi ki he me’a ‘a e 'Eiki Minisita fekau’aki mo e tau'atāina, ka ko e talanoa fakakonga pē ia 'Eiki Sea, ‘i he vakai vaivai ‘a e motu’á ni. ‘Oku fiema’u ‘a e tau'atāina mei he faka-politikale, mei he faka-politikale. Sai, ko e Fale ni ko e Fale eni ia ‘o e faka-politikalé 'Eiki Sea. Ko e sino ‘oku fiema’u ke ne fakanofu ‘a e ngaahi sino ko eni ‘oku fiema’u ke nau tau'atāina, ‘oku fiema’u ha sino ‘oku tau'atāina mei he faka-politikale.

<008>

Taimi: 1130-1135

Lord Fusitu'a: Pea pehē ko u Kapineti ‘oku tonu e me’a e Minisitā, he ‘ikai ke ala fakanofu ia ‘i Kapineti he ko e *Executive* ia. Ka ko hono ‘omi ko ē ki Fale ni ‘oku tatau tofu pē ia mo hono ‘ave ki Kapineti he ‘oku tokolahi taha e Kapineti ‘i Fale ni ‘Eiki Sea. Ko e Pule’anga ‘o e ‘aho ko ia te nau ma’u ‘e nautolu e fika ‘i Fale ni. ‘A ia ‘e kei fakapolitikale pē ‘a hono fakanofu ‘o e sino ko ia. ‘Oku ‘ikai ke ta’efakapolitikale ia. Ko e sino ko ē ke ne fakanofu ‘a e ngaahi sino tau’atāina ko eni ke matu’aki ‘ata tu’u ‘ata’atā ‘aupito mei he fakapolitikale ‘Eiki Sea. Pea ko e sino ko ia ‘i Tonga ni ‘oku taha pē. Ko ‘Ene ‘Afio pē Sea.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea ki’i fakatonutonu atu kātaki.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Fakatonutonu.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ‘Io Sea ko u ki’i fakatonutonu pē ‘oku ‘ikai ke ‘uhinga ia fakapolitikale ‘a e sino ko ‘eni ‘a e Fale Alea ko e poini ia ‘oku fai ki ai ‘a e talanoa. Ko e founa ‘oku tau’atāina ai ‘a e Fale ko ‘eni mei he fakapolitikale. Hangē ko ‘eni, he ‘ikai ke malava ke tu’utu’uni atu ‘a e Fale Alea ki he ‘Ateni Seniale koe’uhī ko ha’ane fa’ahinga līpooti ‘oku ‘omai ki heni. Tu’u tau’atāina.

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘E ‘Eiki Minisitā ...

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Ko e founa ... ‘Io ...

‘Eiki Sea Le’ole’o: Fakamolemole, ‘oku ke fakatonutonu ‘a e ‘Eiki Nōpele ...

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ‘Io ko e ‘uhinga e ki’i fakatonutonu na’e toki ‘osi atu.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ko ia ka ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha hala ia he ko e malanga pē ia ‘a e ‘Eiki Nōpele ‘o fakafekau’aki mo e me’a ko ē ‘oku ne mea’i.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ‘Ikai ko ‘eku fakatonutonu eni ‘oku ou ‘oatu he ‘oku talanoa ia ko e ‘uhinga ia ko e tu’unga fakapolitikale ‘o e Fale ni ‘oku ‘ikai ke ...

'Eiki Sea Le'ole'o: Ko ia.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Makatu'unga ai 'ene lava tau'atāina ...

'Eiki Sea Le'ole'o: Ko ia.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Oku hala ia.

'Eiki Sea Le'ole'o: Fakamolemole mo me'a angē ki lalo. Me'a angē ki lalo. Mo me'a angē ki lalo. Ko e 'uhinga 'a e 'Eiki Nōpele 'ene me'a koe'uhī ko e tu'unga fakapolitikale 'oku 'ikai ke tui ia 'oku totonu ke 'i he malumalu 'o e Kapineti pē 'i he Fale ni, koe'uhi he 'oku fakapolitikale lōua 'a e ongo Fale ko ia.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko ia Sea ko e 'uhinga ...

'Eiki Sea Le'ole'o: Ko e 'uhinga ia ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko 'eku fakatonutonu ia 'oku hala ia. 'Oku 'ikai ke makatu'unga 'a e tau'atāina pē 'oku fakapolitikale pē 'ikai 'a e sino ko ia. Ko e founa.

Lord Fusitu'a: 'Eiki Sea ko u to e fakatonutonu atu 'ene fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Oku hala e fakakaukau ia ko ia.

'Eiki Sea Le'ole'o: Mo me'a ki lalo. Mo me'a ki lalo. Mo fakamolemole 'e, 'E 'Eiki Minisitā, fakamolemole pē 'Eiki Nōpele ē, kau 'ai pē ke mahino 'etau feme'a'aki. Tuku ange 'a e 'Eiki Nōpele ke fai 'ene faka'uhinga mo 'ene me'a 'a'ana, ko e me'a ko ē 'oku ke me'a mai 'aki 'e koe ia 'o pehē 'oku hala ē 'a e 'Eiki Nōpele. Hangē kiate au 'oku ke, ko e Feitu'u na pē 'oku tonu pasika taha ho anga ho'o tu'utu'uni.

Tokanga ki he founa ngāue 'oku 'ikai tau'atāina

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea kātaki ka u ki'i, 'oku 'ikai ko 'eku 'uhinga 'oku tonu ange au. Ko 'eku 'uhinga ko e tau'atāina 'o ha sino mei he fakapolitikale ko e founa ngāue hangē ko eni. Neongo 'etau fakapolitikale heni ka he 'ikai ke tau tu'utu'uni atu ki he 'Ateni Seniale 'o hangē ko hono 'ai ke tuli 'a e motu'a ko ē 'i he'ene fokotu'u hake 'a e me'a ko ē na'e 'osi 'ilo pē na'e toki fai e mo'ua 'i he Fakamaau'anga pa'anga 'e 90 miliona. Ko e me'a ia taimi ko e founa 'oku fai ki ai 'a e talanoa.

Lord Fusitu'a: Sea ko e fakatonutonu ē ki he'ene fakatonutonu 'Eiki Sea. 'Oku 'ikai ke to e veiveiua ...

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Eiki Nōpele, 'ai ke ki'i me'a mai angē Minisitā ko ē he koe'uhī na'a mo me'a ki 'olunga pea 'ikai ke u meimei malava ke u pule'i ...

Lord Fusitu'a: Ke 'oleva mu'a ke 'osi atu 'eku fakamalanga.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Oleva na'a ki'i tokoni mai ē ki he Feitu'u na 'osi pē pea te u ...

Lord Fusitu'a: 'Ikai ke u tali 'e au e tokoni 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Polisi: 'Eiki Sea tapu mo e ...

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Eiki Minisitā ...

Lord Fusitu'a: 'Ikai ke u tali 'e au e tokoni.

'Eiki Sea Le'ole'o: Ko ho'o tokoni pē ko ho'o fakatonutonu ki he, he ko e taimi eni ia e 'Eiki Nōpele, he ko ē 'oku ne me'a mai 'e ia 'oku 'ikai ke ne tali 'e ia ho'o ...

'Eiki Minisitā Polisi: Ko e fakatonutonu Sea. Ko e fakatonutonu totonu ia te u hanga 'o 'oatu Sea. Sea ko e 'uhinga pē, ko e taimi pea mo e 'asēnita ngāue e Feitu'u na Sea. Ko e ki'i fakatonutonu atu pē ka tau hiki mu'a he 'oku fu'u lōloa sio 'e taki 'o mama'o. Ka ko e 'uhinga ko ē Sea hono 'ave 'a e ngaahi me'a pehe ni ki he ngaahi sino, 'oku tatau pē 'a māmani ia hono 'ave ki he Fale Alea Sea. Ko hono 'uhinga ko e fo'i ha'iha'i 'o e me'a ko ē ko e taliui pē ko e *accountability*. Ko hono 'ave ko ē ke hanga 'e ha taha 'o pule'i mai pē ko ha sino 'o pule'i 'oku 'ikai ke taliui ki he kakai pē fili 'e he kakai, palopalema ia Sea. Ko e Fale ko eni 'oku taliui ki he kakai, ko e fakama'ala'ala ia 'a e Sea Mālōlō 'o e Fale Alea 'o Tonga 'i he'ene ... 'i he'ene fakamatala fakata'u. Ko e mo'oni ia Sea. 'Oku taliui 'a e Fale ko 'eni ki he kakai. Ko hono 'ave ki ha sino 'oku 'ikai ke taliui 'e palopalema ia he 'oku tu'u lavea ngofua e sino ko ia ke 'unu mei he tau'atāina 'o fa'iteliha. Ka ko eni Sea tō mama'o 'a e feme'a'aki he pongipongi ni Sea. 'Oku ou kole atu Sea kuo 'osi fe'unga eni ka tau foki tautolu ki he'etau 'asēnita, toki 'omai e 'ū me'a ko eni 'a mui Sea ka ko e fakatonutonu ia Sea, mālō.

'Eiki Sea Le'ole'o: Mālō.

Lord Fusitu'a: Sea ke faka'osi atu mu'a 'eku me'a. 'Oku 'ikai ke u lave'i pē ko e hā 'a e hala ko ē 'eku fakamalanga na'e 'ai mai 'e he Minisitā Polisi kā 'o hangē ko e me'a ko ē nau ...

<009>

Taimi: 1135 – 1140

Lord Fusitu'a: .. lave ki ai 'anenaí. 'Oku fiema'u ke tu'u 'atā 'aupito mei he fakapolitikalé. Ko e fakapolitikalé 'oku fakapolitikale 'a Kapineti, 'oku to e fakapolitikale pea mo Fale Alea. Sai, ko e fakatātā ko ē ki he fakapolitikalé. 'I mulí, ko e paati ko ē 'oku mālohí 'oku nau fakanofu 'enautolu 'enau kau fakamaau, 'oku nau fakanofu 'enautolu 'enau 'omipatimeni, 'oku nau fakanofu 'enautolu 'enau *Anti-corruption Commissioner*, pea me'angaue'aki leva ia 'e he Kapineti ko iá ke fakahoko 'enau ngaahi fiema'ú. Pea ka a'u ki ha 'aho 'oku 'i ai ha Pule'anga 'oku fakaehaua 'enau founga ngāue, te nau fakaehaua'i 'enautolu e kakai 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ke u ki'i fakatonutonu atu kātaki.

Lord Fusitu'a: Ko e me'a ia 'oku tailiili ki ai e motu'a ni. Mālō Sea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ki'i fakatonutonu atu Sea. 'Oku 'ikai ke ngāue'aki 'e muli ke hanga 'e he Kapineti 'o fakanofu pē ko e paati ko iá ha'ane *ombudsman*. Ko e me'a ko ia 'oku fakanofu ia 'e he Fale Alea.

Lord Fusitu'a: 'E, fakatonutonu atu 'Eiki Sea. 'Oku 'i ai e ngaahi fonua 'oku fakanofu ia 'e he Pule'angá.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Tala mai angé ha taha.

'Eiki Sea Le'ole'o: Ko e hā e fonua ko iá 'Eiki Nōpele.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko e hā e fonua 'e taha 'oku ne fai e me'a ko ia.

Lord Fusitu'a: *Kenya*.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'E 'Eiki Minisitā.

Siaosi Sovaleni: Sea ki'i fakatonutonu. Kole mu'a ki he ..

Lord Fusitu'a: Sea ko e toki foki mai e motu'a ni mo e *Human Rights Commissioner*.

Siaosi Sovaleni: Sea ki'i fakatonutonu.

Lord Fusitu'a: Mo e 'omipatimeni 'a *Kenya*, ko 'enau tu'unga sivilaisé ē 'oku fiema'u 'e he Kominiueli 'a ia pea mo au mo e motu'a 'e taha, ke mau ō 'o fakahoko 'a e ngāue ko ia na'e fakahoko 'i Ha'amoá. Ko e tu'unga ia e lelei 'enau fakahoko ngāue mo e sivilaisé.

'Eiki Sea Le'ole'o: Mālō 'Eiki Nōpele. Me'a mai Fakafofonga Kakai Tongatapu 3.

Kole ke to'o mei he lēkooti lea tukuhifo

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea, na'e 'ikai ke u pehē atu 'oku ta'esivilaise. Ko koe pē na'a ke fanongo pehē.

Siaosi Sovaleni: 'E lau mai 'e he Kalaké?.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Na'a ku pehē atu ..

Siaosi Sovaleni: 'E lau mai 'e he Kalake?.

Siaosi Sovaleni: Sea ko u kole atu pē au, te ke toki sio pē koe ki he lēkooti.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'E 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Ai mai ha poini 'oku ifó ke tau talanoa ai.

Siaosi Sovaleni: Kole fakamolemole ā 'Eiki Minisitā kae tuku ā e...

'Eiki Sea Le'ole'o: Ki'i lahi tama 'eku fa'a lea ki he Feitu'u na ko u ki'i hela'ia he fa'a lea ki he Feitu'u na.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko ia. Kātaki Sea. ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ko ho'o faka'uhinga ia e Feitu'u na mo e Fakafofonga ko ē.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Oua te ke to e hanga 'o mimio e me'a ko eni 'oku ou kole atu.

Lord Tu'i'āfitu: Sea fakamolemole.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'E 'Eiki Minisitā.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Io kātaki Sea. Ko eni ko u ta'utu au ki lalo.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Oua te ke 'ai pehē he'etau ngāue mo e, nau kole atu 'anenai ke ke 'ai ha me'a 'oku melinó koe'uhí ke tau, ka tau hoko atu.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ka u ki'i tokoni.

'Eiki Sea Le'ole'o: Ki'i tokanga mai Minisitā. Ki'i me'a hifo Minisitā ka tau ki'i tokanga'i angé Minisitā ko ē he 'oku 'uhingá 'oku fu'u lahi 'ene..

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Io fakamolemole Sea ko u kole fakamolemole atu. Kātaki.

Lord Tu'i'āfitu: Fakatonutonu Sea.

Lord Tu'i'āfitu: Sea.

Siaosi Sovaleni: To'o e talanoa, to'o pē fo'i leá ia mei he'etau minití mo e ngalivale. Mālō.

Lord Tu'i'āfitu: Poupou.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'E 'Eiki Minisitā. 'Oku ke fakafaingata'a'ia'i tama 'etau ngāue.

Veivosa Taka: Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: Ki'i Minisitā faingata'a tama mo e ngāue mo e Feitu'u na. 'Oua te mou to e me'a ki 'olungá ka tau ki'i hanga angé ki he Minisitā ko ē pē ko e hā ha liliu te tau fai ma'aná. Ko u pehē ke ke me'a mai angé 'o tu'ulutui hē ka ta tu'ulutui 'o fai ha'o lotu, hē. 'Io, fakahela ko e

‘ai atu e me’a ko ē ke tau lelei ‘oku ke fakakikihi fakalao faka’uhinga fakapoini. Ko ho’omo me’a ko ená ko e ongo me’a ‘a e ongo mata’itohi lōua. Feitu'u na pea mo e ‘Eiki Nōpele ko ē. Pea ‘oku mau falala atu kia moua. Ko ho’omo mafuli pē tapu mo moua ‘o mo fulihi ho’omo tō’onga potó ‘o mo ngāue’aki homo ‘uhinga mo e me’á, kuo mau hē pea mau puputu’u he fa’ahinga poto ‘oku mo ma’ú lōua, tatau lōua moua. Mo ki’i me’a hena kae tuku ange ki he kau Mēmipa ke nau me’a mai ka tau toki hoko tau. Ki’i me’a mai angé Fakafofonga Fika 13 Ha’apai.

Veivosa Taka: Sea, mālō e kei fakalaumālie lelei e Feitu'u na. Fakamālō atu ko e faingamālie kuo foaki mai ma’ae motu’a ni. Tapu pea mo e Feitu'u na pea mo e Fale ‘eiki. ‘Oku faka’amu pē ‘a e motu’a ni ke tau felau ...

<001>

Taimi: 1140-1145

Veivosa Taka: ... mālie lelei ‘aki ka tau lava ‘o ‘omi lelei ‘etau ngaahi me’a ‘oku mou me’a ki ai.

Tui ‘oku malava ke hoko Fale Alea ko e Fale falala’anga

‘Eiki Sea ko e poini ‘a e motu’a ni ‘oku ou talanoa fekau’aki mo ha ngaahi me’a te tau lava ai ‘o ‘omi ‘a e Fale ni ke hoko ko ha Fale ‘oku falala’anga. Fale ‘oku ‘ikai ke hoko ai ‘a e ngaahi me’a ko eni ‘oku fai ai e fakakikihi. ‘Eiki Sea ko e founa ‘oku ou fokotu’u atu pea neongo ai pē pē ko e hā e tu’unga kuo lau ‘e māmani ko e Fale eni ko e Fale fakapōlitikale hangē ko e me’a ko ē ne me’a ki ai e ‘Eiki Minisitā Polisi. Ka ko hono ‘omi ha ‘angelo ko u tui ko e tokotaha pē ia he ‘ikai ke, ‘e taha ai ‘a e ngaahi ngāue ‘oku tau fakahoko pea ‘ave ‘o fakamalumu ki ai e ngaahi me’a ko ē ‘oku tau falala ki ai. ‘Eiki Sea ko e hā hono faingata’a kae ue’i e Fale ni ke taha ka tau lava ‘o hoko ko ha Fale ke ‘omi e ngaahi ‘a e ngaahi lakanga mo e ngaahi fatongia kuo mahu’inga’ia ai ‘a e fonua mo e Pule’angá ke tau lava ‘o talanoa’i pea hoko e Fale ni ko ha Fale falala’anga neongo ‘oku taku ko e Fale fakapōlitikale.

Sea te u ‘oatu ha ki’i fakatātā fekau’aki pea mo e ki’i himi ko u fa’a manako pē hono hiva’i. ‘Oku masani e me’a kotoa, ‘oku matala e lose ka ‘i ai e ‘ofa ‘i ‘api. Sea ko e fakakaukau ia ko u ‘omi ke tau mātuku mo ia he ‘aho ni ke tau lava ‘o tala e ngaahi me’a, me’a ni Sea ka ‘i ai ha fānili ‘e lava ke hoko ai ‘a e pōlitikale pea hoko ai ha ta’efalala’anga? ‘E fiefia e fānau ke ‘ave ki he’enua tamai ‘a e ngaahi me’a ‘oku mahu’inga ke ne malu’i? ‘Eiki Sea ko e kongā ia ‘oku ou ‘omi ke tau talanoa ki ai ke tau lava ‘o falala’ia’i ‘a e Fale ni. Ka ‘omi e ngaahi lakanga mahu’inga ia ko iá pea ‘omi. Ko e hā hono faingata’a ke tau lava ‘o tokanga’i lelei ‘a e ngaahi fatongia ko ia. Pea ko u tui Sea ko e ki’i vahevahe ia ko u ‘omi ‘oua na’a pehē he ‘ikai ta’elava he Fale ni pea ‘oua na’a talamai ko ha, ko ē ‘oku lava ke ne hanga ‘o tauhi e ngaahi lakanga ko ia. ‘Oku hoko ‘a e ngaahi maumau kotoa pē Sea neongo pē ‘oku pōlitikale neongo pē ‘oku ‘ikai fakapōlitikale ka ko ‘api ‘e mau mo taha ai e ngaahi me’a kotoa. Sea ngali lōlōa nau ngali malanga ka te u toki kole ki he pīsope ke toki ‘omai ha’aku malanga ke toki ‘omai ha’aku malanga. Ka ko u fakamālō atu Sea he ma’u e faingamālie pea ko e fokotu’u ia ko u ‘oatu. Mālō Sea.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Mālō. ‘Oku, ‘e ‘Eiki Fakafofonga Ha’apai ko e ‘uhinga pē na’a ku tuku atu he ‘oku ‘i ai hoko fatongia he lotu pea ‘oku ke mea’i pē pea ‘oku sai ho’o me’a he Fale ni he ‘ikai ke ke lava koe ‘i falelotu.

Lord Tu’i’āfitu: Sea ke u ki’i fakahoha’a.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Me’a mai ‘Eiki Nōpele pea toki me’a mai e Fakafofonga Ha’apai fika 12.

Tokanga ke tauhi e vā fakavaha’apule’anga

Lord Tu’i’āfitu: Ko u tu’u pē ‘a’aku ia ‘o poupu ki he me’a na’e me’a ki ai ‘a e Fakafofonga Tongatapu fika 3 Sea ‘oku mafatukituki ki he motu’a ni ‘a e me’a ‘a e ‘Eiki Minisitā ho Falé ‘oku uēsia ai ‘etau kau, ‘etau ngāue fakataha mo hotau vā fakavaha’apule’anga. Kapau ‘oku tau va’inga’aki ha ngaahi pule’anga ‘i hotau Fale Aleá pea mo hono uá ko e ‘Eiki Palēmiá ko e Minisitā ia ki Mulí. ‘Aho ni me’a ko e ngaluope ko e ‘osi pē eni tuku atu ia he, ka ko ‘eku kole ke tamate’i mu’a hotau Fale ni na’a a’u e ngaahi ngaluope ko eni ki māmani pea fai mai hono fakatokanga’i he’etau kupu fētauhi’aki he Pule’anga Fakatahataha kuo lava ke tamate’i ia he’etau miniti heni. Ko e me’a ko eni ‘oku ‘ikai ko ha me’a si’isi’i. Kuo fakahoko ‘a e me’a ia ‘o tukuange ‘a e fonua ‘o tukuhifo *violate* ‘oku tapu ia ‘i he ngaahi konivēsio ‘o e totonu ‘a e tangata pē ko e ngaahi aleapau pē ko e tālite fakavaha’apule’anga ke *violate* ha fonua kehe.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Sai ‘e kau Kalake mou to’o mu’a ...

Lord Tu’i’āfitu: ‘A e langilangi ‘o ha fonua kehe ‘i he’enau me’a fakalotofonua.

‘Eiki Sea Le’ole’o: To’o e me’a ko iá ē. To’o moutolu e me’a ko iá koe’uhí kae hoko atu ‘etau ngāue.

Lord Tu’i’āfitu: To’o mei he’etau miniti Sea ka toki ‘alu e ngaluopé pea toki fai mai ha lau hangē ko e me’a ko ē na’e *comment* ai ‘a ‘Initōnesia ‘i *West Papua* tau ‘osi fakalelei’i ‘etautolu ngaluope ... tali ‘i he lēvolo ‘o e Fale Alea. Mālō Sea.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Mālō. Hou’eiki, ‘io me’a mai Ha’apai 12.

Mo’ale Finau: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea tapu ki he Hou’eiki. Sea ko u sio pē ki he uasi mahalo pē he ‘ikai ke to e lava hatau Kōmiti Kakato kae tuku pē mu’a he ‘oku mahu’inga ‘Eiki Sea ‘a e me’a ko eni. Foki ‘eku, na’e ‘i ai ki’i kupu’i lea na’a ke fai ‘anenai ‘Eiki Sea ko u, te u ki’i foki ki ai. Na’e me’a e Feitu’u na Hou’eiki tau feinga mu’a ha me’a ke tau fakatahataha’i e fonua.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Poupou.

Mo’ale Finau: ‘Eiki Sea ...

<002>

Taimi 1145-1150

Mo’ale Finau: ... nau lele atu ki ‘Amelika ‘i he ngaahi uike koē taimi lahi ‘Eiki Sea na’a ku nofo ‘o fakakaukau’i e sio ‘i he neti sio ‘i he mitia ki he movete ‘a e fonua Sea. Ko hono mo’oni ‘Eiki

Sea ‘oku ‘i ai ‘eku tui fakapolitikale, 1987 ko u foki mai na’e mea’i pē ‘e he ‘Eiki Palēmia, ‘uhinga pē foki mai ‘Eiki Sea ko e ‘uhinga ko ‘eku tui fakapolitikale, pea u foki mai ‘o nofo holo pē heni ‘o ngāngāue Sea, pea tuku’au mai hotau Fale ni mo ‘etau liliu faifai pea tau a’u mai pea tau tū’uta mai ‘Eiki Sea ki he mōmeniti ko eni.

‘I he ongo’i ‘a e motu’a ni ‘Eiki Sea ko e ngaahi me’a si’i pē ‘oku toka ‘i he tui ‘a e ni’ihi, kapau ‘e fetuku, fetuku mai ‘oku ou mālie’ia ‘i he lea na’e fai ‘e he ‘Eiki Minisitā Polisi ‘anenai na’a ne ngāue’aki ‘a e fo’i *term* ko e fetukutuku, ko e ngaahi lao ko eni ‘Eiki Sea na’e ‘a eni ‘oku to e fakafoki pē ko e nima pē ko e ono, te tau iku kotoa pē ‘Eiki Sea ki he me’a ko eni ‘oku tau talanoa ki ai ‘i he ‘aho ni.

Ko e ongo ‘oku ou ma’u ko kitautolu eni kuo hanga ‘e he falala mai ki ai ‘a e ‘a e fonua, Nōpele, ‘aho ni ‘oku toko hiva pē e Nōpele, 17 ‘a e kakai Sea, faka’apa’apa lahi ki he Feitu’u na ‘Eiki Sea, ‘ikai ke u to e ongo’i ‘e au ia ‘oku ‘i ai ha Nōpele he ‘aho ni ‘oku ne to e tu’u ‘o talamai ke to e fai ha liliu ke ‘alu hake ‘a e hiva ‘o hongofulu, ki he ongo ko ē ‘oku ma’u ‘e he motu’a ni ‘Eiki Sea ko e he ‘ikai te u ngāue’aki ‘a e fo’i lea ko e ikuna, fie lahi ia, te u ngāue’aki ‘a e fo’i lea ko e anga ia, ko e *tide of the time*, ko e hu’a ko e anga ia ‘o e tahi ‘o e ‘aho ‘oku ‘i ai hono tahi, pea ‘oku ‘i ai hono fāngota ‘oku fai ai, kā ‘e ‘alu pē ‘Eiki Sea ko hono faka’osinga ko ‘etau tokonaki eni ma’ae kaha’u hotau fonua - ko e mo’oní ia.

‘Oku ou mālie’ia ma’u pē ‘i he me’a ‘a e Nōpele Niua ‘aneafi na’a ne lave ki he Konisitūtone, fai foki ‘a e ki’i kamata tipeiti ‘aneafi ‘Eiki Sea ‘i he ki’i lao, pea taku ‘o pehē ko e ki’i lao ‘oku si’isi’i ke ‘oua ‘e ‘ave ki he ke fai ha *consult* ki ai ‘a e kakai. Pea ‘oku ‘i ai ‘a e me’a na’e me’a ‘aki ‘e he Nōpele ‘o pehē, ‘ikai, ko e lao ko eni ‘oku ‘osi ‘ohake ia ‘o tu’u ‘i he Konisitūtone, pea ‘oku pehē ni leva ‘eku ongo ‘Eiki Sea, ko e Konisitūtone ko e fahu ia ‘i he fonua ko eni, ko e pule ia, pea kapau leva kuo tau fetuku ha me’a ‘o tuku ki ai, tau fakamālō ki he ‘Otua kuo malu ‘o tuku ki ai ke ne fai hotau tataki, fakamālō ki he ‘Otua ku o malu ‘o tuku ki ai ke ne fai hotau tataki, he ka ai ha lao ‘oku fepaki mo e Konisitūtone ‘e mālohi ‘a e Konisitūtone, ‘ikai ke ‘uhinga ia ‘Eiki Fakafofnga ‘o Niua ke pehē ke u lotu ke to e fakafoki ‘a e *consultation* he ‘oku ‘i ai ‘eku tui mo ‘eku ‘uhinga ki ha me’a ke foki ke *consult* ‘a e kakai, hangē ko e me’a ko ē na’e takai ‘a e Tu’i Pelehake pea toki pekia ‘o fai ‘a e *consultation*, tonu ia he ko e Konisitūtone pē ia, kā ko e aka ko e *weight* ko ē ‘o e me’a ko ia ia, ko e *weight* ia ‘o e fu’u liliu ‘oku tau tofanga ai ‘i he ‘aho ni, ‘a ē na’e lotu ki ai ‘a e kakai ‘o e fonua, ko e ki’i konga ko eni ‘a eni ko eni ki he *Ombudsman*, ‘oku ou tui au ia ko e fanongo mai ‘a e kakai ‘i he ‘aho ni, ko e peseta mā’olunga ‘a e ako ia ‘i he fonua ko eni, te nau lava pē nautolu ‘o tala ko e me’a ko eni ‘osi ‘otometiki pē te mau tali pē ia ‘e mautolu te mau ō mautolu ‘o laukonga, *google* hake pē ia ‘o ma’u, *Ombudsman* ‘oku ‘i ai hono ‘uhinga koē mo ē mo ē, sai, pea falala mai ‘a e kakai ‘Eiki Sea kia kitautolu te tau lava ‘o fakapaasi ia.

Na’e to e lave pē ‘anenai ‘a e ‘Eiki Nōpele mo e politikale, ‘oku ou kei lotu ke u ki’i fakahoha’a faka’osi ai ‘Eiki Sea. ‘Oku tui ‘a e motu’a ni ‘Eiki Sea ‘oku lahi ‘a ‘etau hanga ‘o fakapipiki ‘a e politikale ki he me’a ko e Fale Alea, pea ‘oku kovi leva ia ke fetuku mai ki ai ha fa’ahinga mafai ke faitu’utu’uni. Kapau te tau foki hou’eiki ki he *definition* pē ko e *meaning* ‘o e *politics*, ‘oku ‘ikai ko e ‘uhinga ia ko Fale Alea, ‘oku ‘ikai ke ‘uhinga ...

<005>

Taimi: 1150-1155

Mo'ale Finau : ... 'a ia ko e fili. 'Oku 'uhinga pē ia ko ha fa'ahinga *activity* 'o ha fa'ahinga kulupu, pē ko Fale Alea, pē ko ha kulupu, pē ko ha siasi, pē ko ha fa'ahinga feitu'u, 'oku nau ha'oha'o takai 'o fakatahataha'i ha fa'ahinga me'a ki he 'enau *governance* 'anautolú, 'oku ui ia ko e *politics*. 'A ia 'oku fepaki leva ia, 'Eiki Sea, mo e fakakaukau ko ē 'o pehē. 'Oua 'e 'omai ki heni e me'a ko iá, he 'e fakapolitikale'i. Sea, ko e fakakaukau 'a e motu'a ni, 'oku pehe ni. Ko hotau fonuá, ko 'etau fiha 'oku pehē ni. Ko fē e me'a 'e lelei ange? Kuo u manatu, 'Eiki Sea, ki he lea na'e fai 'e *Winston Churchill* 'i Pilitānia, na'a ne pehē. Ko e *Democracy is the best of the worst*. Na'e 'ikai ke 'uhinga ia, Sea, ko e Temokālati 'oku lelei tahá. Ko e 'uhinga ko ē 'a e motu'a ni, ko hono 'omai ki heni,

Lord Fusitu'a : 'Eiki Sea, ko e tokoni pē ki he 'Eiki Mēmipá

'Eiki Sea Le'ole'o : Te ke tali e tokoni?

Mo'ale Finau : 'Io, kapau 'e nounou.

Lord Fusitu'a : 'Io, 'e 'ikai ke fu'u lōloa. Ko e to e ki'i fakama'ala'ala pē ki he fakapolitikalé. He 'ikai ke ta'eala fakapolitikale, kātaki 'Eiki Mēmipa, 'a Fale ni ia, he ko e Fale 'oku fakafonu'aki 'a e kau politiki. 'A ia ko e politikale, ko e kulupu 'a ia 'oku 'i ai 'a 'enau taumu'a fakapolitikale, pea 'oku nau ngāue'i 'a e taumu'a fakapolitikale. Ko e me'a ia na'e 'uhinga ki ai 'a e motu'a ni. Mālō.

Mo'ale Finau : Mālō 'Eiki Sea. Sea, ko e *Privy Council*, ko e Fakataha Tokoní, ko e kulupu politikale ia. He 'oku 'i ai 'enau taumu'a ngāue, mo 'enau me'a 'oku fai, 'oku 'i ai 'enau ngaahi *activity*. *That's politics*. Kapau te tau fetuku ki ai, koe'uhí ko e me'a ia 'e mā'opo'opo ai e fonuá, hangē ko ho'o me'á, 'Eiki Sea. Mou mea'i ki he me'a 'oku hoko he 'aho ni,

Lord Fusitu'a : Kātaki, 'Eiki Sea, ko e ki'i fakatonutonu pē. 'Oku mea'i pē 'e he Feitu'u na, ko e Fakataha Tokoní ia, he 'osi e liliu 'o e 2010, 'oku 'ikai ke 'i ai hanau mafai faka-*Executive* ia 'anautolu –*at all*. Ko e fo'i fale'i 'ata'atā pē. Ko e mafai *Executive*, ko 'Ene 'Afió 'i he Fakataha Tokoni. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha mafai ia 'o e Fakataha Tokoní, 'Eiki Sea.

Mo'ale Finau : Sea, tuku pē ke u faka'osi atu, 'Eiki Sea. Ko e poini 'a e motu'a ni, 'Eiki Sea, ko e feitu'u ko ē, ko e 'uhinga foki 'etau fetūkuaki he me'a ko 'ení, ka 'omai ki heni, he 'ikai ke ma'u e tau'atāina. Ui leva ia, ko e fakapolitikale. Ko 'eku fehu'í. 'E ma'u nai ha tau'atāina he kulupu ko ē? Hou'eiki, he 'ikai ke u hanga 'o tali, tuku ke mou tali, pea tau toki foki mai 'anai.

Ko e me'a 'oku hoko he 'aho ni, he 'ū hopo ko eni 'oku 'osí, mo hono ngaahi olá. 'Oku mou pehē 'e ma'u e tau'atāina? Sea, hangē ko e me'a 'a e Seá, tau o 'o lotu, pea tau foki mai. Kiate au, ko e tau'atāina ia he 'ikai ke ma'u ha feitu'u, kae 'oleva kuo angatonu ha taha. Ka ko e lelei taha te tau lavá, ko e fetuku mai pē, ki ha feitu'u 'e a'u mai ki ai e kakaí. He ko 'ene hala pē ha tu'utu'uni, kuo ala mai e kakaí. Ha'u koe, 'alu atu e tama ko ē, 'oku sai ange ia te ne hanga 'e ia 'o 'ai e ngāue ke toe lelelange. Ko e kulupu ko 'ē, 'ikai ke ala 'o a'u ki ai ha taha ia.

Lord Fusitu'a : Kātaki Sea, ko e ki'i fakama'ala'ala atu pē. Ko ho'o 'eke mai kiate au, 'Eiki

Mēmipa, he ‘oku ou tui ‘e ma’u e tau’atāina ai. Kapau ko e ‘eke mai kiate au, te u pehē, ‘io.

'Eiki Sea Le'ole'o : ‘Eiki Nōpele fakamolemole pe ‘oku ke ‘osi mea’i pē. Ko e ‘uhinga ‘a e Fakafofonga Fika 12, he ko e Feitu’u na na’a ke malanga’aki ki he tafa’aki taukapo’i ke ‘ave ki he tafa’aki ko ē. Ka ‘oku ‘ikai ke tui ki ai e Fakafofongá, ‘oku tui pē e Fakafofongá ke ‘omai pē ia ki he Fale ni.

Mo'ale Finau : Mālō Sea. Ko hono faka’osí, Sea, ko hono mo’oní, ‘oku ou tui ke ‘omai ki Fale ni, ka ko ‘eku tautapá, ‘eku kolé, ‘Eiki Sea. Tau ngāue, ko tautolu pē te tau lava ‘o fetukutuku ‘o fai e me’a ke lelei ki he fonuá. He ‘ikai ke lava ia ‘e ha to’utangata. Ko ‘etau fehālaaki pē, ‘o ‘ikai ke tau lava ‘o fai e me’a ke lelei ma’a e kaha’ú. Hou’eiki, ‘ikai ke u tui, pē ‘e fēfē e sio mai ‘etau fānaú ha ‘aho. Ko ia pē, ‘Eiki Sea, mālō.

'Eiki Sea Le'ole'o : Mālō. Hou’eiki, fakamālō atu. ‘Eiki Palēmia, ‘ikai ke lava ‘eku ‘asēnita ko ho’o kamata ‘aneuhú. ‘O ke me’a mai ai pē, pea kuo me’a atu mo e kau Fakafofongá ‘i he poini ko ē na’a ke me’a maí. Ka ke mea’i, ‘oku ou ‘ofa lahi atu ki he Feitu’u na, ka ‘oku ou faka’amu pē ke ke tokoni mai ki he’eku ngāué, ke feinga’i ‘eku ngāue ke lava ‘o fakahoko. Kapau ‘oku to e ‘i ai ha me’a te ke me’a ki ai, te u ‘oatu pē koe’uhí ko ‘etau taimí, ka ki he’eku tuí, ‘oku tonu ke tau mālōlō ke mou me’a ‘o

'Eiki Palēmia : Sea, kātaki pē, ‘oku ou kole fakamolemole atu ki he Feitu’u na, kae ‘uma’ā e Hou’eiki e Fale ni, kapau ko e anga ia ho’o fakakaukaú, ne u langa’i e me’a ni, ka ‘oku sai. Sai hono ‘ohake e me’a ko ení, e tau’atāiná, ke tau talanoa ai. Pea ‘oku ou tui au ‘oku tau ako kātoa mei ai, ka ‘oku ou kole fakamolemole atu.

'Eiki Sea Le'ole'o : ‘E sai ia ki he Feitu’u na ka ‘oku mou maumau’i ai ‘etau Tohi Tu’utu’uni ‘o mou feme’a’aki moutolu, kae tuku si’eku motu’i ‘asēnita. Ka ‘oku ou pehē, Hou’eiki, ‘oku ou fakamālō atu, mou me’a ‘o ‘ai ha’amou ‘ilo ho’atā, pea mou to e lotu pē, fakamolemole. Mou lotu mai ma’atautolu e. Ka ‘oku ou fakamālō atu. Tau toloi ki he 2.00. Mālō.

(Mālōlō heni ‘a e Fale ki he 2 ho’ata)

<006>

Taimi: 1405-1410

Sātini Le'o: Me’a mai 'Eiki Sea Le'ole'o 'o e Fale Alea. (*Lord Tu'ilakepa*)

'Eiki Sea Le'ole'o: Hou'eiki mālō ho'omou laumālie, ‘oku ‘ikai ke to e ‘i ai ha me’a ‘e fakahoko ko u kole atu ke tau liliu mu’a ‘o Kōmiti Kakato kae hoko atu mu’a ‘etau ngāue. Tau liliu ‘o **Kōmiti Kakato**. Mālō.

(*Ne me'a mai leva 'a e Sea 'o e Kōmiti Kakato – Veivosa Light of Life Taka ki hono me'a'anga.*)

Me'a 'a e Sea

Sea Kōmiti Kakato : Tapu pea mo e Hau ‘o Tonga, fakatapu ki he Ta’ahine Kuiní mo e Fale ‘o

Ha'a Moheofo, 'Eiki Palēmiá kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Kapineti, fakatapu ki he Hou'eiki Nōpele, pehē foki ki he kau Fakafofonga 'o e Kakai. Hou'eiki mālō ho'omou laumālie, mou ki'i fakama'ama'a atu ka tau hoko ki hotau fatongiá, kae 'oatu 'etau ki'i me'atokoni faka'ahó, ka tau toki hoko atu.

“Oku mau tui ‘e ‘ikai lava ‘a e Pule'anga ke nofo melino, tukukehe ‘o kapau ‘e fa’u mo tauhi ta’emaumau’i ha ngaahi Lao, ‘a ia ‘e fakapapau’i ki he tangata kotoa pē, ‘a ‘ene fakahā tau’atāina ‘a hono konisēnisi, mo e totonu, mo e pule’i ha koloa, pea mo malu’i ‘a e mo’ui.”

‘Oku tau lolotonga, ‘oku mou lolotonga feme’a’aki mai he’etau ngaahi Laó Hou'eiki, pea ‘oku ou tui ‘oku ‘oatu ‘a e ki’i huluhulu ko ení, ke fakafe’unga mo e ngaahi me’a te mou feme’a’aki aí, koe’uhi ko ha ngaahi Lao ke malu’i hotau kakaí, pea mo ha ni’ihi ‘etau ngaahi me’a kuo tau ma’ú. Ko e Lao Fika 1, ‘oku mou me’a ki aí, Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Lao ‘o e Konisitūtone ‘o Tonga 2018. Mou me’a mai Hou'eiki. Fokotu’u mai ‘oku ‘i ai ha pou pou ? (*Ne pou pou*) Me’a mai 'Eiki Nōpele ‘o e Vahefonua ‘o ‘Eua.

Lord Nuku : Sea, tapu pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea tapu ki he Hou'eiki Mēmipa ‘o e Kōmiti Kakato. 'Eiki Sea na'e fai 'a e fakahoha'a 'aneafi, pea mo e fekau'aki pea mo e Fika 10/18 ka ko e lave'i ko ē 'e he motu'á ni 'Eiki Sea ko e me'a ko ia na'e fai ki ai 'a e fakahoha'á, ko e makatu'unga he fiema'u ke tau'atāina 'a e sino ko ení. 'I he 10 ki he Lao ko ia 'o e Konisitūtone 'o Tongá, ko e 11 'Eiki Sea, na'e fai ki ai, 'oku kaunga ia ki he fika ko ia ki hono fokotu'u ko ē 'e 10. Ko e 11 'oku 'i ai 'a e kupu ai, kuo pau ki he ngaahi monūia..

<008>

Taimi: 1410-1415

Lord Nuku: ... monū'ia, kuo pau ke hoko e me'a ko eni 'Eiki Sea 'o tu'utu'uni 'e he Sea pē ko e Palēmia ke hoko e me'a ko eni 'o faka'ilo. 'A ia ko 'eku 'uhinga 'eku fakahoha'a atu 'Eiki Sea, ko e 10 ko hono fokotu'u ia. Ko e 11 'oku fakatonutonu 'a e kupu ki he 'Eiki Sea loto ki ai 'a e Fale Alea ke tamate'i 'a e ngaahi lea he ē, pea ko hono hoko atu 'Eiki Sea 'oku 'alu hifo ia ki he ngaahi konga ko ē kuo a'u mai ko eni ki he monū'ia 'o e ngāue, tatau 'o e līpooti, fakahopo 'a e ... 'a e hopo Fakamaau'anga 'oku mafai mo taau ki he totongi huhu'i. 'A ia ko e me'a ia na'e pehē 'oku tau'atāina ia 'i he Kupu 10. Ka ko e 'uhinga ko e 'uhinga 'eku lave ko ē ki ai 'i he a'u mai ko ē ki he Kupu 11 ko e ngaahi fatongia ngāue 'oku fakatonutonu e Kupu 5, fakatonutonu e Kupu 18 he 11 ia. Kupu 21 pea 'oku 'i ai 'a e me'a ia ai hangē ko eni kau ko ē ki he Kupu 21 kuo pau 'e 'ikai ke faka'ilo 'a e 'Omipatimeni ia kapau 'e 'i ai ha'anau fehalaaki. 'A ia ko 'ene tu'u leva ko ia 'e Sea kapau 'e 'i ai ha fehalaaki 'i he anga 'enau faka'uhinga mo e me'a 'e anga fēfē leva, ka ko 'eku talanoa ki ai koe'uhī 'oku felālāve'i 'a e kupu ko ē 'i he 11 pea mo e 12. Ko e Kupu 'uluaki ia ko hono fokotu'u mo hono fakanofō.

Sea Kōmiti Kakato: 'Eiki Nōpele, kātaki 'o me'a ki he lao 'oku tau lolotonga 'i ai ko e Lao Fika 1 ko hono faka-Konisitūtone 'o e sino ko eni.

Lord Nuku: Ko ia Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Pea ke toki me’a mai pē ‘i he kupu ko eni neongo ‘ene felālāve’i ka ‘oku nau kehekehe pē. Kapau ‘oku ke me’a lelei koe ki he lao ko eni ...

Lord Nuku: Ko e ‘uhinga ia ko ē ko ē, ‘uhinga ia ‘eku fakahoha’atu he ko e fatongia ia ‘oku ‘i he lao ia ko ē ko ē te tau toki alea’i. Ko ‘etau hanga pē ‘o tali ke fokotu’u e sino ko eni ‘a e Kupu 31 (b) fo’ou kuo tali e sino ia ko ia. Ko ‘ene tali ko ia ‘oku ‘i ai e mafai ko ē ‘o e Sea ‘i he loto ki ai ‘a e Fale Alea. Ko ‘ene a’u ko ē ko ē ki he kongā ko eni ko ē ‘i he 11 ‘Eiki Sea ko e ‘uhinga ia ‘oku ou, ko ‘eku me’a ia ko u fai atu ki ai ‘a e fakahoha’atu he ‘oku ne hanga ‘e ia ‘o ‘ave ‘a e ngaahi mafai ki he sino ko ē ‘oku ne hanga ‘o fokotu’u, ke ne fokotu’u ‘a e ngaahi mafai ko ia ke ngāue’aki he ‘Omipatimeni.

Sea Kōmiti Kakato: Hou’eiki ‘oku lave’i pē ‘e he motu’a ni ...

Lord Nuku: Ka ko e ‘uhinga ia ‘eku fakahoha’atu ...

Sea Kōmiti Kakato: Ka ke kātaki ...

Lord Nuku: Atu ‘aku ki ai ‘Eiki Sea ...

Sea Kōmiti Kakato: ‘E ‘Eiki Nōpele, kātaki me’a mai pē koe ‘i he Kupu Lao ko eni ‘oua te ke fu’u hoha’atu koe ki he fatongia. Ko e fiema’u ke fai mo tau fakalao’i e sino ko eni pea kapau ‘oku ‘ikai ke ke laumālie lelei koe ki he fatongia pea ke toki me’a mai ai ke ‘ai ha fatongia kehe ia ki ha sino kehe. ‘Uluaki me’a mai ‘Eiki Nōpele.

Tokanga ka tali Kupu 31 (b) kuo manava ngaahi kupu ia kimui he Lao Fakaangaanga fika 11 & 12

Lord Nuku: Sea ko e me’a ko ē ‘oku fai ki ai ‘a e hoha’atu kuo pau ke ‘i ai ‘a e ‘Omipatimeni ‘e fokotu’u ‘e he Sea ‘i he loto ki ai ‘a e Fale Alea. ‘Oku mahino ia Sea. Ka na’e ‘osi fai e fakahoha’atu ‘aneafi ki he Kupu 31 (b) ko e kongā ia ‘o e Konisitūtone, Kupu 31 (a). Ko e Kupu 31 (a) ‘oku ‘alu e me’a ia ki he sino kehe ‘i he ‘Ateni Seniale. Ko e Kupu 31 (b) ‘oku ‘alu e mafai ia ki he sino kehe ia. Pea na’e ‘uhinga ia ‘a e fakamalanga ko ē ‘aneafi ka koe’uhī ko hono lau fakalukufua ko ē ‘o e lao ‘oku me’a ia ‘oku fai atu ki ai ‘a e tokanga pea ‘oku ou tokanga atu ki taumu’a ke ‘uhī ko ‘etau tali pē sino ko ē, ko ‘etau tali pē ‘e tautolu e Sea mo e Fale Alea kuo mānava ‘a e 11 ia mo e 12. Ko e ‘uhinga ia ‘oku fai atu ki ai ‘a e hoha’atu he ko hono fakamafai ko ē ‘ū me’a ko eni ‘oku ‘i he kupu ia kimui, ‘i he Lao Fakaangaanga Fika 11/18 mo e 12, ka ko ‘eku ‘uhinga atu pē ‘a’aku ia ko ‘etau tali pē ‘a mu’a ko ē kuo tonu ke mānava atu pea mo mui ia ko ē, ke ‘uhī ke fai mai pē ha ki’i fakama’ala’ala ki ai ‘Eiki Sea.

<009>

Taimi: 1415-1420

Sea Kōmiti Kakato: ... ‘Eiki Minisitā me’a mai.

‘Eiki Minisitā Lao: Kātaki pē.

Sea Kōmiti Kakato: Minisitā Lao.

‘Eiki Minisitā Lao: ‘Oku ue’i hake me’á kuo mate e me’a ni ia. Ka ko ‘eku, ko ‘eku fie fakama’ala’ala pē ‘a’aku. ‘Ikai ke u ‘ilo au pē ko e hā ‘a e kaunga, na’e me’a atu ‘a e Fakafofonga Nōpele ko ē ‘o Niuá ‘i he hokohoko hifo ‘a eni ko u lau ‘oku ‘ikai ke u, ‘a ia ne ‘alu hifo ‘a e vahevahe ‘o e Pule’angá pea a’u hifo ki he 31 ko e *a* ko e ‘Ateni Seniale ko e ‘ū *integrity point* pea ko eni ‘oku kau pea mo e *Ombudsman* ai. ‘Ikai ke u ‘ilo au pē ko e hā e kaunga ‘oku hala ai ‘a e 31 (*b*). ‘Oku ‘i ai pea mo e to e sino ‘e taha ‘e toki ha’u ia ‘i he *amendment* ‘e taha ko e *TPB* ‘e hoko hifo pē ‘i he’ene ‘alu hifo ‘a eni. Ka ko e hā e kaunga ko e hā e me’a ‘a e fo’i fika ko eni 31 ke ne faka’efihia’i ai ‘a e hū mai ai ‘a e *Ombudsman*. Pea ko ē na’a mau fokotu’u mai ko e *Ombudsman* ‘oku hū mai. ‘Ikai ha’ane kaunga ‘a’ana ‘e taha ki ai. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha’ane totonu ko e *merit* ‘oku hala ‘ata’atā. Ko ‘etau tali ko e tali pē ‘oku tali pē ‘ikai ko e me’a ia. ‘Oku tau tali ke hoko eni ko e kongá ‘i he Konisitūtone pē ‘ikai. Pea ko u fokotu’u atu tau tali mu’a ka tau hoko atu.

Sea Kōmiti Kakato: Fokotu’u eni. Me’a mai koe Nōpele ‘Eua.

‘Ikai malu faifatongia ha faitu’utu’uni Sea pe Palēmia ki ha lāunga ke faka’ilo

Lord Nuku: ‘Eiki Sea ko e ‘uhinga ia ‘oku fai atu ai ko eni na’a tau ‘osi eni ‘etau tīpeiti lahi ‘aneafi ko e ‘aho ni ‘i he sino tau’atāina. Ko e me’a ko ē ‘oku tau fai ko ē he ‘aho ni te tau faitu’utu’uni ke fakahoko e fatongia. Ko e me’a ia ko ē ‘a eni ko ē ‘oku tau lōlōa ai ko eni koe’uhí ko hono ‘omai ko ē ‘a e lao ko eni ke tau hanga ‘o fakangofua ‘a e ngaahi ma’u mafai ko eni ke nau faitu’utu’uni. ‘A ia ko e anga ko ē ‘eku fakakaukau ki ai he ‘ikai ke to e malu ha faifatongia ia. He ka pehē pē ‘e he Sea pē ko e Palēmia hoko atu ‘a e lāunga ke fai hano faka’ilo ‘e ngāue leva ‘e ‘Omiputimeni ki ai.

‘Eiki Minisitā Lao: Ki’i fakatonutonu atu pē Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu.

‘Eiki Minisitā Lao: Ko e fakatonutonu ko e 31 ko e *Ombudsman* mou me’a hifo pē ki he faka’uhinga lea ko e kupu ko e sino eni ‘oku ‘ikai ke ala ki ai. ‘Oku ‘ikai ke ala ki he Kapineti, ‘oku ‘ikai ke ala ki he Fale Alea ‘oku ‘ikai ke ala ki he Fakamaau’anga, ‘oku ‘ikai ke ala ki he Fakataha Tokoni. ‘Oku ‘ikai ha’ane, ko e ‘uhinga ia ‘oku tuku mai ai Hou’eiki ke fili ‘e he Sea tau’atāina ko e ‘uhinga ia na’e fakahū mai ai ko ē ‘a e kupu ko iá pea fakahū mai ke hū mai ki he Konisitūtone ‘o tatau pē. Ko eni na’a tau tali ai ‘a e ‘Ateni Senialé ‘e to e hū mai mo e me’a ‘amui ange ‘i he Fale Alea ko eni. Ko e *TPB* ko e ‘ū sino tau’atāina ka ‘oku fakahū mai ‘o kau, ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’ane maumau ‘e taha ‘a e fika 31 ‘e 31 *b* eni ‘e hū mai ia ‘o 31 *c*. ‘Oku ‘ikai ke u ‘ilo au pē ko e hā e palopalema. Ko e kolé pē mu’a ko e ‘uhinga ia ‘a e kole mai ko eni ke hū mai eni ‘i he ‘oange ‘a e fo’i mafai faka-Konisitūtone. Ko e kole pē ia ka ko u talaatu ko u tui pē au kuo māhino pea ko ia ko u fokotu’u atu tau hiki atu ā mu’a ka tau hiki ki he ua.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Lord Nuku: ‘Eiki Sea ko e fakamatala fakamāhino ‘oku ‘ikai ko e ‘uhinga ia ko e kupu ia ‘o e

lao ka ko 'ene hanga 'o fakama'ala'ala mai 'a e fatongiá. He koe'uhí ko e fatongiá ia 'o e fakamatala fakamāhino 'oku ne tu'u mai ai ke fakatonutonu, ko e fakamaau 'o e ta'efaitotonu fakafo'ituitui pē ko ha founga pule'i hala. 'Oku 'ikai ha kupu ia heni 'i he lao ko eni te ne talamai 'oku 'atā 'a e Fale Alea pea mo e Kapineti ke lāunga'i 'e ha sino tau'atāina mei tu'a kapau 'oku tu'u 'i he lao 'oku 'ikai ke kau 'a e Kapineti pea mo e Fakataha Tokoni.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu eni Nōpele.

'Eiki Minisitā Lao: Sai pē ka u ki'i tokoni atu pē.

Sea Kōmiti Kakato: Tokoni.

'Eiki Minisitā Lao: Pea kapau pē ko u tui pē 'oku mou ma'u 'a e lao hena. Ko e Lao ko eni 'o e *Ombudsman* ko e 'uhinga lea, kapau te mou me'a hifo ki he 'uhinga lea 'oku 'i ai 'a e fo'i lea ai ko e ngaahi potungāue pē ko e *department*. Pea ko e ngaahi *department* 'oku kau ai e ngaahi ...

<002>

Taimi: 1420 – 1425

'Eiki Minisitā Lao: .. *Ministry* kātoa e Pule'angá. 'Oku 'ikai ke kau ai, 'ikai ke kau heni 'a e Kapinetí, Fakataha Tokoní, Fale Alea pea mo e Fakamaau'angá. Ko e 'ū, kapau te mou me'a pē ki he faka'uhinga leá, 'oku 'ikai ke kau heni e Fale Alea.

Sea Kōmiti Kakato: Minisitā ko e tokoni 'a e Nōpele Niua.

Lord Fusitu'a: Mālō. Ko e ki'i tokoni pē ki he 'Eiki Minisitā. 'Oku kau pē Kapinetí 'i ai 'Eiki Sea. Ko e Pule'angá hono kotoa kau ai e Minisitā, kau ai mo e Kōvana. Ko e Fale Alea pē 'oku 'atā, 18 'a e tefito'i laó 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Lao: Ko e 'uhinga leá, kapau te mou sio hifo ki he 'uhinga leá. 'Ikai ke kau ai e fo'i, ngaahi *government ministries* kātoa, *department* kātoa 'oku kau ia ai. Ko e fo'i 4 'oku *exclude* heni, 'i he 'uhinga'i leá 'a ia ko e me'a eni 'oku *cover* 'e he lao ko ení. 'Oku 'ikai ke kau ai e Kapinetí, Mēmipa Kapinetí. Ko e kau ngāue 'i he Kapinetí ia ko e fu'u tamaiki ngāue fakapule'anga, 'osi mahino pē 'e kau ia ai. Fakataha Tokoní, Fale Alea pea mo e Fakamaau'angá. Ko ia pea 'oku ha'u ki he 11 kapau te mou toki me'a hifo ki he 11 ko e ngaahi *function* kātoa ia e me'á, kau kātoa ai pea 'oku, kapau 'oku mou me'a hifo ki ai ke tau fakanounou he 'ikai ke tau kei tālanga ai pē heni. Ko e ki'i me'á 'oku ma'ama'a pē hono, ka ko ia Sea. Ko ia 'oku ou tala atu 'oku ou tui pē au kuo mahino ki he Hou'eikí.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

'Eiki Minisitā Lao: Pea 'oku hangē ko e tahá. Ko u fa'a lea'aki pē heni, ko e lao eni. Pea ko e laó 'oku lava pē 'o liliu. Taumu'a hono fa'u e lao ko ení, taumu'a lelei. Kapau 'e fou atu ha 'aho kuo tau sio kuo tōnounou, me'a ia 'a e Fale Alea 'o e 'aho ko iá, liliu. Ka 'oku 'ikai ko ha me'a ia ke tau ōmai 'o talanoa ke haohaoa hangē na'e hifo mai 'a Sisu 'o fa'u e laó. 'Oku 'i ai pē 'ene ki'i

tōnounou kā ko e taumu'a e lao ko ení ke 'omai, 'ange faka-Konisitūtoné ki he *Ombudsman* pea ko 'ene kātoa e ngaahi me'a 'a e Pule'angá 'oku kau ki ai, tukukehe 'a e fo'i 4 ko ení. Ko e laó pē ia Hou'eiki kapau 'oku mou me'a hifo ki ai. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Lord Nuku: 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai.

Tokanga ki he tau'atāina ke faitu'utu'uni ke fai ha lāunga

Lord Nuku: 'Oku, ko e 'uhinga ko ē 'oku fai ki ai 'a e fakahoha'a 'Eiki Sea, kuo fetu'oaki kehekehe leva e fatongia ko ení ko ē 'oku 'ave ko ē ki he 'Omiputimení kapau ko e me'a ē 'oku me'a mai'aki 'e he 'Eiki Minisitā Laó. Kapau leva kuo fakahaofi ha sino, 'o talamai 'e he laó, 'oua te mou ngāue moutolu ki he Fale Alea pea mo e Kapinetí ka mou ngāue pē moutolu ki he ngaahi kupu kehekehé. 'Oku kei faka-Konisitūtone nai ke fakafaikehekehe'i 'o hangē ko e me'a ko ē 'oku me'a mai'aki 'e he 'Eiki Minisitā. Ko e me'a ko ē 'oku fai ki ai 'a e hoha'á 'Eiki Sea ko e 'ange 'a e mafai ke lava ke pehē mai, mou hoko atu 'o fakatotolo'i 'a me'a. Pē 'oku tukuange lāunga ke tau'atāina, 'oua e kau ki ai e Sea e Fale Alea.

'Eiki Minisitā Lao: Ki'i fakatonutonu Sea. 'Oku 'ikai ko e 'uhinga e fakamavahe'i ia ko ē 'oku ta'e'iai ha founga ia hono tokanga'i 'o e ngaahi sino ko ē. Ko e talamai pē ení ia 'o e ngata'anga 'o e ngāue 'a e *Ombudsman* 'o *exclude* ai ení. Ka 'oku 'ikai ko e 'uhinga ia 'oku pehē. 'I he Fale Alea. Ka 'i ai ha me'a 'oku fehālaaki 'oku me'a ai, ko e Sea e Fale Alea 'oku fai ki ai e lāunga. Tatau pē pea mo 'enau penisoní, kehe pē ia. 'Oku 'ikai ko ha, ko e kau Fakamaaú, kehe pē feitu'u ko iá. Ko e Fakamaaú ko ení 'oku tau toki hanga 'o 'omai 'a e *Judicial Services Commission* ko e *Bill* ia 'oku fakahū mai, ko e feitu'u ia ke fai e lāunga ki ai 'a e kau me'a ia ko iá. Ko e tokoní kapau 'oku...

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Nōpele Niua.

Lord Fusitu'a: Mālō Sea. Ko e me'a ko ē 'oku me'a ki ai e 'Eiki Minisitā ko e 'uhinga'i, faka'uhinga'i lea ia 'o e Potungāue, 'i he kupu ko ē faka'uhinga'i leá. 'Oku 'ikai ko e kupu ia 'oku ne tuhu'i mai 'a e sino ko ē 'oku ngofua ke fakatotolo'i pē ta'efakatotolo'í. Ko e 'uhinga'i lea ia 'i he fakapālangí, ko e *department*...

<001>

Taimi 1425-1430

Lord Fusitu'a: ...ko e department he 'ikai ke kau ai 'a Kāpineti, 'ikai ke kau ai 'a Fale Alea ni, ka ko e kupu 11 kupu si'i 1 'e ngofua ke fakatotolo'i 'e he Omipatimeni ha fa'ahinga 'ofisa Pule'anga pē kau ai 'a e Minisitā pea mo e Kōvana. Kapau 'oku ke 'oatu 'e he Kalake 'a e kupu 11 kupu si'i 1 'i he Tefito'i Lao.

Sea Kōmiti Kakato: ‘E hou’eiki ‘e Minisitā kātaki ange ‘o ki’i me’a hifo ki lalo, ‘oku ‘osi mahino ia ki he motu’a ni ‘a e lao ko eni fika 1, Konisitūtone. Kuo ‘osi tali ia ‘e he lao ‘a e fo’i sino ko eni, ko e ‘uhinga eni ke to e ‘unu hake ‘a e fo’i sino ko eni ke to e fakakonisitūtone, ko e me’a ia ‘oku ou fiema’u ke tau tali ia ka tau toki hoko ‘o alea’i ē, pea kapau ‘oku ‘ikai ke mou loto moutolu ke ‘ave fatongia ko eni ki he sino ko eni fokotu’u mai ha sino, he ‘oku ou ‘osi lave’i pē ‘e au ‘a e me’a ‘oku ‘uhinga ki ai ‘a e Nōpele, ‘oku ‘i ai ‘a e sino ia ‘oku loto ia ke ‘ave ki ai, kā ko e ‘uhinga ia ‘oku ne, ka tau toki lave ki ai pea kapau ‘oku ‘ikai ke mou laumālie ki ai, pea ‘omai ‘a e ngaahi sino fakafelālāve’i ‘o mou malanga’i faka’angataha, pea tau toki pālōti. Kā kuo mahino eni ia ki he motu’a ni, ‘oku ‘uhinga pē au ia ke ‘oua ‘e ‘omai ha ‘uhinga ‘a ha hou’eiki ke ‘uhinga ia ke tau malele ki ai, mou feme’a’aki mai pē ke fakamaama ‘a e Fale ni pea mo e motu’a ni pea ko ‘ene hili pē ko ia pea tau pālōti pea mou pālōti ki he me’a ‘oku mou laumālie lelei ‘oku ‘aonga ki he fonua.

Me’a mai Nōpele ‘Eua, toe ho’o miniti ‘e taha.

Lord Nuku: ‘Eiki Sea ‘oku ke hanga ‘e koe ‘o fakakakato mai ‘eku fakakaukau ko e me’a ko ē ‘oku ke me’a mai ‘aki. Na’e ‘ikai ke ‘uhinga pehē au ia ‘oku ‘i ai ha sino ‘oku ou loto ke ‘ave ki ai, ko e me’a ko ē ‘oku tohi ‘i he lao, Konisitūtone 31 (a), ko e lau ia ‘a e lao, ‘oku kehekehe ‘a e fokotu’u ‘a e sino ko ia mo e sino ko eni, ko e ongo sino kehekehe ‘e ua ‘oku na hanga ko ē ‘o fokotu’u, 31 (a) ‘oku fokotu’u ia mei he pēnolo ‘o ‘alu ia ki he feitu’u kehe ‘oku pehē ‘oku tau’atāina ange na’e ‘uhinga ai hono fokotu’u Sea. Ko e kupu ko eni 31 (b) ‘ave ia ki he sino kehe, ‘a ia ‘oku ‘ikai ke u tui ‘oku tau’atāina he ‘oku hanga ‘e he lāunga ‘o lāunga’i ‘a kinautolu ‘oku ngofua ko ē ko ē ke lāunga’i.

Ko e ‘uhinga ia ko ē ko ē ‘oku ou ‘uhinga atu ki ai koe’uhi ko ene tu’u ko ia ‘oku ngali fihi ia ki he motu’a ni ‘a e fakakaukau ko ia ke tau hanga ‘o fokotu’u ...

‘Eiki Minisitā Lao: Fakatonutonu faka’osi Sea. Ko e fakatonutonu faka’osi ko hono ‘uhinga he ‘oku ou tui pē au kapau ‘e ‘osi eni ia ‘oku ‘ikai ke mahino he ‘ikai pē to e mahino. ‘Oku ‘ikai ke hanga ‘e he *Ombudsman* ‘o fakatotolo’i ‘a e Fale Alea, ‘oku ‘ikai ke kau ai ‘a e Fale Alea, ‘oku ‘ikai ke kau ai, ko e 4 ē ‘oku talamai ‘e he lao ‘oku ‘ikai ke kau ai ko e Kāpineti, Fakataha Tokoni, Fale Alea mo e Fakamaau’anga, ‘osi, ‘ikai ke u ‘ilo ‘e au pē ko e to e hā ‘oku ‘ikai ko e ‘uhinga eni, ‘uhinga ia hono ‘omai ki heni ‘oku tau’atāina, pea ko hono ‘uhinga ia ‘oku ‘omai ai pea ko e kole atu eni ke tau tali mu’a hangē ko e me’a ‘a e Sea, tau tali mu’a ke fakahū ē ‘i he Konisitūtone ka tau toki hoko hifo ki he *amendment* hoko ka tau tali mu’a ‘a e ‘uluaki, ka tau hoko atu, pē te tau tali ‘ai lōua pē ia pea tau toki tali lōua.

Taukave ‘ikai tau’atāina tukumai Fale Alea mafai ke faitu’utu’uni ki he lāunga

Lord Nuku: Sea kuo mahino ‘a e me’a ia ‘Eiki Sea, ko e me’a ko ē ‘a ē ko ē ‘oku ou fokotu’u atu ‘a ē ko ‘oku ou taukave’i ‘e toki fai pē ia ‘i he pālōti pē ko e hā ‘a e anga ‘etau tui, kaikehe kuo mahino ‘oku ‘ikai tau’atāina ‘a e sino ko eni hono fokotu’u ‘e he Sea ‘o e Fale Alea ‘i he loto ki ai ‘a e Fale Alea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Lord Nuku: He ko e ‘uhinga ia Sea ‘oku pehē ni, ko ‘ene tu’u ko ē ‘i he ‘aho ni ‘oku ‘ikai ke palapanisi ‘a e ngaahi tu’unga ia ko ē ‘i heni, na’e ‘osi me’a mai ‘aki pē ia ‘e he ‘Eiki Palēmia ‘i he tipeiti ko ē ‘aneafi a’u mai ki he ‘aho ni, tatau ai pē pē ko e hā ho’omou me’a koē ‘e fait e mau pule pē kimautilu he te mau pālōti mautilu ke lava. ‘Oku hanga ‘e he fo’i me’a ko ia ‘o talamai ‘oku ‘ikai ke tau’atāina, ka ko e ‘uhinga ‘eku fakahoko atu ‘oku ou tui pē au ki he fakamatala ko eni ko ē ‘oku ‘omai ‘e he ‘Eiki Minisitā Lao, ka ko ‘eku tui ‘oku ‘ikai ke tau’atāina he ‘oku hangē ko e me’a ko ē na’e ...

<005>

Taimi: 1430-1435

Lord Nuku : ... fokotu’u atu ko e ko e ‘e he Fakafofonga Nōpele Niuá. Ko e Fika 11, ko e ngaahi sino *department*, ka ko e sino fakafo’ituituí, ‘oku ‘atā ia ke lāunga’i. Tau fakafuofua pē, tau fakatātā he ‘aho ni, kapau ‘e lāunga mai e kakaí mei tu’a, ki ha taha. Tau pehē ko ha taha ‘i Fale ni. Tau ‘osi hanga ‘etautilu ‘o ta’ofi he Laó. ‘Oku tau hanga ‘o ta’ofi he Laó, Sea, he ‘oku ‘ikai ke fakangofua ia ‘o hangē ko e faka’uhinga ko ē ‘oku talamai ko ē, ‘oku me’amai’aki ‘e he ‘Eiki Minisitā Lao. Ka ko ‘eku ‘oatu pē ‘aku ia, ‘eku fakakaukáu, mo e anga ko ē ‘eku tuí, ‘oku ‘ikai ke tau’atāina hono ‘omai ki he Sea ‘o e Fale Aleá, pea mo e loto ki ai ‘a e Fale Aleá. He ‘oku ‘osi mahino pē he natula ko ē ‘o e Falé he ‘aho ni. Ko e hā ha me’a ‘oku fokotu’u ke fai, ‘osi mahino hono tūkungá ‘ona. Pea ‘oku pehē ‘a e fakahoha’a atu ko ē ‘i he Lao ko ení. Ko e ‘uhinga pē hono ‘oatú, he ‘oku ‘ikai ke u tui ‘oku tau’atāina. Pea kapau ‘oku tui e Feitu’u na ia ‘oku tau’atāina, ‘o hangē ko e anga ko ē ho’o fakahoko maí, ka ko ‘eku tuí ia ko ‘eku tau’atāina ia ke u lea ko ē he Fale ko ení, ‘oku ‘ikai ke tau’atāina. He ‘e pule’i ‘e he Sea e Fale Aleá, pea ko e *majority* ko eni ‘i heni,

‘Eiki Minisitā Pa’anga : Sea, ki’i tokoni mu’a ki he ‘Eiki Nōpele kapau te ne tali.

Sea Kōmiti Kakato : Me’a mai pē koe, he kuo ‘osi e taimi ia ‘a e Nōpele

‘Eiki Minisitā Pa’anga : Mālō ‘Eiki Sea, ‘oku ou fakatapu atu ki he Feitu’una. Tapu ki he Hou’eiki e Falé. Ko ‘eku ki’i tokoni pē he fakakaukau ko ia, ‘o pehē ko ē ‘oku ‘ikai ke tau’atāina ‘a e Seá. ‘Oku ‘i ai pē e ngaahi pila ki he anga ‘o e tau’atāiná. ‘E ‘ikai foki ke tau hanga ‘etautilu ia ‘o lava o fakamaau’i ‘o a’u ki loto ki he fakakaukau ‘a e tangata. Me’a ia ‘oku ta’emalava. Ka ko e me’a ko ē ‘oku tau ala lavá, hangē ko e me’a ko ia ‘a e Fakafofonga mei Ha’apai. Te tau fetukutuku ‘etau ngāue ke fai ki ha feitu’u ko ē, ‘e ngali ko ē ‘oku tau sio atu ‘oku ngali tau’atāiná. Pea ‘oku ‘i ai leva ‘a e ngaahi tefito’i *principle* ‘oku fai’aki ‘a hono *appoint*, ko fē e feitu’u te tau hanga ‘o fokotu’u ai ‘a e sinó. Ko fē e feitu’u ‘e lipooti ki aí. Te tau feinga ke tau siosio holo, ko e hā e me’a ‘e fakangofua ke ne faí. Mahalo ‘oku ‘i ai e fo’i pila ‘oku 10 tupu, pea ko ‘ene maau pē iá, ko e tau’atāina pē ia ko ē ‘oku tau ala lava. ‘Ikai ke tau to e lava ‘etautilu ia ‘o to e fakamaau’i e sino ko iá, tatau pē pe ko hai ‘e fokotu’u ki aí, hā ‘ene fakakaukau, hangē pē ko ‘etau fakamaau, pē te tau hanga ‘o fakamaau’i e Seá he taimi te ne hanga ‘o fili e toko taha ko iá. ‘Osi ‘i ai e fo’i *process* talamai ke fai’aki. Pau ke tu’uaki, ‘ai hono *qualification*, pea ‘omai leva ‘a e tokotaha, ngalingali ‘oku fe’ungá, pea fili. Ko e me’a pē ia ‘oku tau ala lava. Ko e pehē ko ē ke tau to e fakamaau’i e fakakaukau ‘a e tokotaha ko iá, ko e me’a ia ‘oku ‘ikai ke malava. Ko e

anga pē ia ‘eku ki’i poupou atu ki he fakakaukau ko eni ‘oku tau lolotonga talanoa aí, ‘Eiki Sea. Mālō. Pea ‘oku ou fokotu’u atu, Sea, ke tali ‘etau Pila, mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō. Me’a mai ‘e Nōpele Fika 2 ‘o Vava’u.

Tui ngali fepaki kupu 31(b) mo e kupu 3 tefito’i lao

Lord Tu’i’āfitu : Mālō ‘aupito Sea. Mālō e laumālie mālō e ‘omai e ki’i faingamālie ko eni, kae tuku pē ke fai ha ki’i tātanaki atu pē ‘o okooko ki he faka’uhinga e. Sea, ‘oku maama mai ki he motu’a ni, Sea, ‘i he Lao Fakaangaanga ko eni. Ko ha kupu e Konisitūtone, ko ha kupu 31(b). Ko e me’a ‘oku maama kiate aú, kapau te tau fakahū e ko ha fo’i lakanga ia, fakangāue, ke nofo ‘o malu’i ‘a e fa’unga ngāue ‘a e Pule’angá, ‘i hono fakalele hotau ngaahi fatongia mei he Konisitūtoné. Hangē kiate au, hangē ‘oku fetō’aki ‘a e kupu 31 (b) ia, pea mo e tefito’i Lao, he kupu 3. Hangē ko ē ‘oku ki’i fetō’aki ‘a e ongo fo’i fokotu’ú. ‘Oku pehē he fakalea ko eni ‘i he Konisitūtone, faka-Konisitūtone, kupu 31(b). Kuo pau ke ‘i ai e ‘Omipatimeni ke fokotu’u ‘e he Seá, ‘i he loto ki ai ‘a e Fale Aleá. ‘Ikai ke fu’u mahino fēfē ...

<006>

Taimi: 1435-1440

Lord Tu’i’āfitu: ... ‘Oku ‘i fē Seá ? ‘Oku ‘i fē Fale Aleá? ‘Oku fakalea ia he Kupu 3 he Tefito’i Laó heni. “Kuo pau ke fokotu’u ‘a e ‘Omipatimeni ‘e he ‘Eiki Sea ‘i he loto ki ai ‘a e Fale Aleá, hili ha tala ngāue ‘i he founga totonu.” ‘Oku hangē kiate au ‘oku ‘ikai ke laine tatau ‘a e Konisitūtone mo e tefito’i Laó ke fakahoko ai ‘a e fatongia, ki he mahu’inga ‘o e tokotaha ngāue ko eni ‘i he’ene malumalu ki he Sea ‘o e Fale Alea. ‘Oku toki ‘asi mai ‘a e ‘initaviu ia mo e *process* ‘o e *recruitment* he kupu he tefito’i Laó. Ko e hā ‘a e me’a ‘oku ‘ikai ke fakahū fakataha ai ke maama ‘a e fatongia ‘o e tokotaha ko eni, mo hono tefito’i fatongia ‘i he Kupu 31(b).

Pea mo e 2 Sea ‘e fakafehu’ia ai. Kapau ko e Seá ‘oku , malumalu ai ‘a e tokotaha ngāue ko eni tau’atāina, pea to e ‘omai ia ‘i he loto ki ai ‘a e Fale Aleá, pea talamai ‘e he tefito’i Laó ia, ‘i he hili hono *recruitment process*. ‘Oku ‘i fē ‘a e maama, ke tau sio ‘oku māsila lelei ‘a e fo’i fatongia ko eni ‘ene tu’u ko ha kupu ia ‘o e Konisitūtoné, mo e ngāue ‘a e tefito’i Laó, mo e Tu’utu’uni ‘e tau’atāina ai ki he’ene ngāue tau’atāina mei he Sea ‘o e Fale Alea, pea mo e ngaahi kupu fengāue’aki ‘i he’ene founga ngāue. Sea ko e ki’i fakamaama pē ‘a’aku pē ‘oku mahino pē ‘ikai mālō. a

Sea Kōmiti Kakato : Me’a mai Minisitā Leipa.

Fokotu’u ke alea’i sino ‘oku pehē ‘oku tau’atāina ange

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki : Mālō ‘aupito Sea, tapu mo e Feitu’u na kae ‘uma’ā ‘a e kau Mēmipa. ‘Oku ou tali ‘e au ‘a e fakakaukau ko eni ‘oku ‘omai ‘e he Nōpelé ‘oku ‘ikai ke tau’atāina ‘a e sino ko eni. Ka te u hanga ‘o fakafehoanaki ia pē ko e fē ‘a e sino ‘oku to e tau’atāina angé, ‘oku ou tatali ke u fanongo pe ko e fē ‘a e sino ko ia. Tau fakatātā. ‘E lava ‘a e *Ombudsman* ‘o

taliui ki he Fakamaau'angá ? Ngali kovi ia 'e 'ikai lava ia. 'E lava tali ui ki he Kapineti ? 'E toe ngali kovi ange ia he ko 'ene taumu'á ke ne hanga 'o faka'ilo 'a e Pule'anga. Pea tau pehē leva 'e tautolu 'oku 'ikai totonu ko e Fale Alea. Ko e fo'i sino pē 'e taha 'oku toé ko e Fakataha Tokoní. Tukukehe kapau 'oku toe 'i ai ha fakakaukau ia 'a e Nōpelé ke to e 'ai ha fo'i sino makehe 'oku te'eki ai ke tu'u he Konisitūtone. Hangē kapau 'oku tau pehē kapau ko e me'a ia 'oku tau faka'amuá, tau tipeiti'i ā pē ko fē e sino 'oku tau'atāina angé. Ko e Fakataha Tokoní, pē ko e Fale Aleá kae *focus* 'etau tipeiti ka tau lava 'o faitu'utu'uni he ko e *issue* 'oku 'ohaké 'oku 'ikai ke tau'atāina eni mahino 'oku 'i ai 'a e sino 'oku tau'atāina ai. *Process of Elimination* tō'o 'a e ongo 2 ko ē koe'uhi 'oku 'ikai ke lava ia. 'Oku tau foki mai pē ki he *choice* 'e 2. Ko e Fale Aleá mo e Fakataha Tokoní. Tau *focus* ā ai 'o fai 'a e fakafehoanaki pē ko e fē e me'a 'oku tau'atāina angé ka tau 'unu ā ki ai. Ko e anga ia 'o e ki'i fokotu'u atu Sea mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō.

Fokotu'u tānaki atu kupu 3 tefito'i lao ki he Kupu 31 (b)

Lord Tu'i'āfitu: Sea, 'uhinga pehē 'a e fakahoha'a 'a e motu'á ni ia he fa'unga ko eni 'e liliu ko eni na'a tau fononga mai ai 'o a'u ki he 2010. Ko e fa'unga 'o e Pule'angá ni 'oku fakatemokāliti 'i he Fale Aleá, ka 'oku faka- Konisitūtone. 'UHINGA ia 'eku faka'uhingá. Ki he motu'á ni 'oku 'ikai ke 'ao'aofia kiate au ia kapau 'e tali 'a e kupu'i Lao ko eni he Konisitūtoné, ke 'i he malumalu 'o e Sea 'o e Fale Aleá mo e Fale Aleá 'a e 'Omipatimeni. Ko 'eku 'uhingá 'a'aku, 'omai mu'a 'a e tefito'i Laó, Kupu 3 ke kakato 'a e 31 (b) 'o pehé ni. 'Oku tonu ke hiki pehé ni 'i he 31 (b) 'a ia 'oku 'asi ia 'i he tefito'i Laó 'i he Kupu 3. "*Kuo pau ke fokotu'u 'a e 'Omipatimeni 'e he 'Eiki Seá 'i he loto ki ai 'a e Fale Alea hili ha tala ngāue 'i he founa totonu.*"

'Oku 'ikai ke 'asi ia 'i he Kupu 31 (b) ke 'asi ai ha 'intaviu. Pea kapau leva 'e fokotu'u mai 'e he Seá, ko e tokotaha eni kuo mau fili 'i he'ene 'initaviú he *process* 'o e *recruitment* 'i he Fale Alea. 'E falala 'a e Fale Alea ki he Kalaké mo 'ene kau ngāué, hala ia. Kapau 'e ha'u 'a e Seá mo 'ene taukei fakafo'ituituí 'ikai ha taha te ne tokoni'i 'a e tu'u ko ia 'a e kupu'i Konisitūtone, 'o fokotu'u ki he Falé, na'e kau 'a e kau Fakafofonga Fale Alea 'i hono 'initaviu mo *process* 'a e *recruitment*? Hala, ka ko hono 'omai ko ia 'o e Kupu 3 'o e tefito'i Laó, ke tānaki ia ke to e maama ange 'a e 31 (b) tau pehē 'e nofo ma'u ai. 'E 'i he Sea 'o e Fale Alea ke 'i ai ha'ane Kōmiti tu'uma'u, ke fai 'a e pēnolo ki he tohi ngāue *recruitment process* ko eni. Pea 'e toki fokotu'u ai 'e he Sea hangē ko e Kōmiti Tu'uma'u 'i tu'a ki loto ki he Fale Alea, ko e hā ha loto ai, ko e *process* ia 'o e Fale Alea 'i he pālotti pea totonu ke paasi he ko e Fale fa'u Lao eni. Ka ko 'ene tu'u ko e 'o ngata hē ...

<008>

Taimi: 1440-1445

Lord Tu'i'āfitu: ... Pea 'asi mai e *recruitment* ia he tefito'i lao 'oku 'ikai ke mahino ai 'a e fa'unga ia 'a e tokotaha ko eni 'oku mālohi 'ene tu'u 'o toitoi pea 'e toki mānava mai ha'atau fehalaaki mei he Konisitūtone. Ka 'oku mānava ia he tefito'i lao 'oku 'ikai ke na hōhoa tatau kinava mo e Konisitūtone ke malu'i hono fatongia. Pehē Sea 'eku ki'i fokotu'u. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Sai, ko e me’a ē ‘oku me’a mai ki ai e Hou’eiki Nōpele.

Sāmiu Vaipulu: Sea, ki’i fakahoha’a atu.

Sea Kōmiti Kakato: Ke, ke ne tānaki ki he me’a ko eni ‘a ia ‘oku ‘oatu pē ke mou me’a ki ai Hou’eiki. Pea me’a mai ‘a e ‘Eiki Fakafofonga ‘o Vava’u 15.

Fokotu’u ke tali Lao Fakaangaanga fika 10/2018 ke fakahū ‘Omipatimeni ki he Konisitūtone

Sāmiu Vaipulu: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea mo e Hou’eiki Kōmiti Kakato. Sea ko ‘eku kole pē ‘a’aku fēfē ke tau tali mu’a ‘a e fo’i lao ko eni ke fakahū ia ki he Konisitūtone. Ko e mafai mo e ‘ū me’a ko ia ‘oku ‘i ai e fo’i lao kehe ia ‘oku hā he me’a. Ko e founa fili ko ē ‘o e tokotaha ko eni ‘oku ‘i ai e lao ia mo hono tu’utu’uni ‘oku tu’u kehe ia ‘atā ‘aupito pē ia he ‘ikai ke lava ia ke hū mo e fakaikiiki ko ia ‘i he Konisitūtone ko e Konisitūtone eni ‘oku tau alea ki ai ‘oku ne ‘omai e tefito’i fakakaukau pea tau toki fa’u leva ‘a e lao mo hono tu’utu’uni ‘oku ‘i ai e fakaikiiki ‘o e tefito’i fakakaukau ko ē ‘oku ‘omai ‘e he Konisitūtone. Ke lava ke taimi ko ē ‘e fakatonutonu ai ‘oku tau fakatonutonu pē lao ‘oku ‘ikai ko e Konisitūtone ke toutou fakatonutonu, fakatonutonu pea ‘e iku ‘o vaivai e Konisitūtone ka toutou pehe’i. Ko ia ‘oku ou kole atu au ki he Fale ‘i he houa ni Sea, tau tali ē ke hū ‘a e ‘Omipatimeni ‘o fakalao, faka-Konisitūtone pea hili ko ia ko e ‘ū me’a kehe ‘oku ha’u ai ‘a e ‘ū lao ko ē Fika 11 mo e me’a toki fai ai e feme’a’aki ki he ngaahi fiema’u ko eni ‘oku fai ‘i he taimi ni Sea ka ko u fokotu’u atu Sea ke tali ...

Sea Kōmiti Kakato: Ko e fokotu’u ē kuo ‘omi ‘e he 15 pea ‘oku ‘i ai ha pou pou? Mou pou pou ka tau ...

Lord Fusitu’a: Sea ke u ki’i fakahoha’a atu mu’a.

Sea Kōmiti Kakato: Ki’i ‘oange ki’i faingamālie ‘oku fie me’a mai e Fakafofonga Niua. Fakafofonga, me’a mai ke ke ‘osi e me’a ‘oku ke fie me’a ki ai pea tau pālōti.

Fokotu’u tau’atāina mei he fakapolitikale ke fenāpasi founa he 31(a) mo e 31(b)

Lord Fusitu’a: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea pea tapu mo ho’o Kōmiti ‘Eiki. ‘Oku ou pou pou ki he me’a ‘a e ‘Eiki Nōpele mei ‘Eua. ‘Oku ‘i ai ‘a e tailiili ki he tau’atāina ko ē ‘a e Fale ni he ‘oku hangē ko e lave ko ē ‘a e motu’a ni ‘anenai ‘oku tatau tofu pē ‘a hono ‘omi ki he Fale ni mo hono ‘ave ke fakanofa mai mei Kapineti he ‘oku tokolahi taha pē ‘a Kapineti ia ‘i Fale ni ‘Eiki Sea. ‘A ia ‘i he’ene tu’u ko ē he tefito’i lao, ‘a e ‘Omipatimeni ‘oku taau pea fenāpasi pea fe’unga pē ia mo hono fatongia ‘i hono fakaivia ko ē ‘e he tefito’i lao. Ko hono ‘omi ko ē ki he Konisitūtone ‘oku pehē ‘e he motu’a ni ‘oku tonu leva ke fenāpasi ia pea mo e ngaahi pou tuliki ko ē ‘o e fonua ‘oku hā ‘i he Konisitūtone. ‘A ia kapau ‘oku fakahū mai ia ki he 31 (b) ko u fokotu’u atu ngāue’aki leva e founa fakanofa ko ē ‘a e 31 (a) ke tatau mo e 31 (b) ke na fenāpasi he ko e sino ia ‘oku ou tui ‘oku tau’atāina. Ko e tali ia ki he fehu’i ‘a e Minisitā Leipa ‘anenai. Ko e sino ia ‘oku ou tui ‘oku tu’u ‘ata’atā mei he fakapolitikale pea tau’atāina ke ne fakahoko e fakanofa ko eni

kapau ‘e ‘ai e ‘Omipatimeni ki he Konisitūtone pea ‘ai e founa fakanofu tatau mei he 31 (a) fai mo ‘ai ia he 31 (b). Mālō ‘Eiki Sea. Ko e fokotu’u ia.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Me’a mai ‘Eiki Palēmia.

‘Eiki Palēmia: ‘Eiki Sea ko u tui mahalo ko e me’a ko eni ‘oku hangē kiate au ko e kumi pē ko hai ‘oku tau’atāina pē tau’atāina ange.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Taukave Palēmia tonu ange pe tau’atāina he nofo he Fale Alea

‘Eiki Palēmia: ‘Oku ou fokotu’u atu ‘oku ‘ikai ko e Sea pē ‘oku ne fai e fakakaukau, ko ... ‘i he loto ki ai ‘a e Fale Alea. ‘A ia ko e me’a ko eni he ‘ikai faitu’utu’uni e Sea tokotaha pē. ‘Oku tānaki mai ki ...

<009>

Taimi: 1445 – 1450

‘Eiki Palēmia: .. ‘i heni e Fale Alea. ‘A ia ko e fakalea ko ē ‘o pehē ko e Seá, kae pulia ‘a e Fale Alea pea ‘oku hangē leva ‘oku tau hē ai. Ko e fu’u Fale Alea ko e fu’u sino tokolahī ‘oku kau mai ki ai e kakai ke nau tokoni ki he Sea ki hono filí. Ko ia ko u fokotu’u atu, tonu ‘aupito pē tu’u ia ko ē. Talanoa tautolu he Fale Alea, tau talanoa tautolu he sinó ‘o e Sea kae ‘ikai kae ‘ikai ke tau, ki he fu’u kakai tokolahī ‘oku nau ‘ātakai’i e Seá ke nau tokoni ki ai ke tonu ‘ene filí. Ko ia Sea.

Veivosa Taka: Kuo mahino e, me’a mai ‘e ‘Eiki Tokoni Sea e Fale Alea ka tau toki ...

Lord Tu'ilakepa: Ko e Fakafofonga pē eni ia Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Fakamolemole, Fakafofonga ‘o Vava’u ‘uluakí Nōpele.

Lord Tu'ilakepa: ‘Ikai ke u, kuo to’o atu e fo’i teuteu ia ko iá ‘anenai koe’uhí ‘e faifai pē pea te u to e nofo pē au ke u to e fai fatongia ko e Sea. ‘I he taimi ní Sea ‘oku te hanga leva ‘o fakapapau’i e tu’unga ‘ete tui he anga ko ē tipeití ‘Eiki Sea. Tapu pē mo e Feitu’u na kae ‘uma’ā e Hou’eiki ‘o e Fale ni Sea. Ka u hoko atu pē mu’a he feme’a’akí ‘Eiki Sea he me’a. ‘Eiki Sea ko u, ‘Eiki Palēmia ko u manatu’i lelei ko e ‘omipatimení ko e fu’u me’a fo’ou ‘aupito ‘aupito ia ki hotau fonua ni. Ka ‘oku ngāue’aki ia he ngaahi fonua fakatemokalati. Na’e kau e motu’a ni mo e ni’ihi e Hou’eiki pea ko u manatu’i e Fakafofonga Fika 15, taimi ko ē na’e fakaafe’i mai ai e polokalama ko eni hono ‘omaí, na’e fai ki Vava’u. Na’e ‘ikai ke me’a e Feitu’u na ia ‘Eiki Palēmia ‘uhí he na’e ‘ikai ke mou laumālie lelei mo e ni’ihi e Kau Fakafofonga e ‘aho ko iá, ka mau lele pē ko e ‘uhingá, ko ‘eku fie ‘alu pē ‘aku ko ‘eku fanongo ko e hā koā ‘a e me’a ‘oku ui ko e ‘omipatimeni, pē ko e *ombudsman*. Ka ‘i he ‘aho ní ‘Eiki Sea, kuo ‘omi ia ke hoko ko e sino ke ne hanga ‘o vakai’i ‘a e me’a ko e ta’efaitotonu ‘i he fonua ni ‘Eiki Sea. ‘Oku ou fanongo ko e me’a fakatemokālatai ‘e taha ko e hā, *anti-corruption*. Mahalo ko e fa’ahinga polokalama ia ‘e taha ‘e ha’u ‘oku ki’i fekefeka ange *anti-corruption* mahalo ‘i he ‘omipatimení. Ka ‘i he ‘aho ni ‘Eiki Sea kuo fokotu’u mai mei he ‘omipatimení ke fakahū mu’a ia ke hoko ko e tokotaha ‘i he malumalu ‘o e Konisitūtone, pē ko

e me'a na'e me'a ki ai 'a e Fakafongonga Ha'apai 'Eiki Sea, Fika 12 ko e malu'anga pē 'o e fahu nai ia 'i he fonua ni ko e Konisitūtoné 'Eiki Sea.

Ko e me'a ko eni 'oku me'a ki ai e Hou'eiki pē ko e tēpile ko eni 'Eiki Sea, ha tu'unga 'e malu ki ai 'a e fai tu'utu'uni pē unga ki ai 'a e 'omipatimentí 'Eiki Sea. 'E Hou'eiki, kuo tau 'osi ngāue'aki 'i he 'aho 'aneafi 'a e 'ātítá na'e 'i he malumalu e Pule'angá pea tui e Pule'angá fakataha mo e 'Eiki Palēmia 'o e 'aho ní he taimi na'a mau kei Fakafongonga aí, 'i he tēpile ni, ke fakafoki mai ki he Fale Alea. Pea 'oku fakafoki mai leva e 'atita ki he Fale Alea. Pea ko u fakamālō atu 'Eiki Palēmia, nau faingata'a'ia lahi 'aupito hoku fatongiá 'aneuhu koe'uhí ho'o me'a mai 'oku 'ikai ke tau'atāina 'a e 'ātítá. Ko eni, ta ko ē 'oku tau'atāina pē 'ātita ia 'i he loto ki ai 'a e Hou'eiki hanau fale'i e Sea, 'Eiki Sea, 'o fakatatau mo ho'omou tu'utu'uni na'a mou fai he 'aho 'aneafi ki he Tohi Tangi 'a ia na'e 'osi fai e feme'a'aki ki ai 'Eiki Sea.

Malava he kaha'u ke liliu ke 'oua Nōpele pe 'a e Sea Fale Alea

'Eiki Sea ko u foki mai pē au ki he me'a ko eni koe'uhí ke to e fakapapau'i pē he Hou'eiki ko e hā e tu'unga te tau 'i ai. 'Oku mou mea'i pē 'e Hou'eiki ko e tu'unga ko ē 'oku 'i ai 'a e Sea e Fale Alea, 'e malava pē 'i ha to'utangata pē ko ha fa'ahinga Pule'angá ke nau fai ha liliu 'o hangē ko ia 'i he'eku fanongo 'anenai he me'a'aki 'e he 'Eiki Minisitā Polisí, ko e Sea Fale Alea 'i he Konisitūtoné ko e Hou'eiki pē. Ko e ngaahi liliu ko eni kapau pē 'ikai ke fu'u manakoa kia moutolu 'o fakatatau mo ho'omou fiema'ú ha kuonga, 'e liliu pē 'Eiki Sea e Konisitūtoné 'o hangē ko ia 'oku mou me'a ki aí, 'o liliu leva e Sea ki he fiema'u 'o e ta'u mo e hu'a e tahí fe'unga pea mo ha kuonga pea mo ha Pule'angá. Ka 'oku tau faka'amu pē Sea ke 'oua na'a faifai kuo hoko ha kuonga ke hanga pē ha Pule'angá 'o tā palasia.....

<001>

Taimi: 1450-1455

Lord Tu'ilakepa: ... ia ha fonua pea kau ai 'a e Sea kau ai 'a e *Ombudsman* kau ai mo e 'Atita Seniale 'i ha'anau tui fakafotiuitui pē fakapōlitikale 'o uēsia fakalukufua ai 'a e fonua kotoa. Ko 'etau 'ahi'ahi pē ke talia ke fokotu'u 'a e polokalama ko eni pea fakahoko nai ko e taha sino 'i he Konisitūtone. Ko 'ene tau'atāina 'Eiki Sea 'oku mo'oni e me'a 'oku ke me'a 'aki 'Eiki Minisitā Pa'anga he 'ikai pē malava pea he'ikai malava ke tau, ke mea'i he Fale ni ko e hā e loto 'o ha taha 'e faitu'utu'uni ki he kaha'u 'Eiki Sea.

Fokotu'u ko e Tu'i pe tau'atāina ange ai ngāue

'Eiki Sea hā e me'a te tau taha ai he fonua ni. Tapu pē mo 'Ene 'Afiō hā e me'a 'oku 'ikai ke tau falala ai ki he 'Ene 'Afiō ? Na'a tau kole ki he 'Ene 'Afiō ke 'omai hono mafai pea 'oku tuku mai hono mafai. Na'a tau kole ki he 'Ene 'Afiō ke 'ai ha komisiona fakatotolo'i e paasipooti finangalo ki ai 'Ene 'Afiō 'omi e mafai ko iá ki he Feitu'u na 'Eiki Palēmia 'o fai e, hā e me'a 'oku 'ikai ke tau falala ai ki he 'Ene 'Afiō. Ko e sino pē ia 'e taha tapu ange mo ia talu pē 'a 'ene hoko ko e Tu'i pea nau hoko ko e Tu'i he fonua ni pea mo 'enau ngāue ma'a e kakai 'o e fonua ni. Ka koe'uhí ko 'etau ngaahi fiema'u fakafotiuitui 'i ai e taimi 'e ni'ihí 'oku 'ikai ke tau fa'a malava pea tau tui 'oku 'ikai ke totonu ke to e 'ave ki he 'Ene 'Afiō. Ko e hā hono 'uhinga? Ko e 'uhinga pē 'Eiki Sea ko e ni'ihí mahalo 'i he 'ātakai ko ia.

Sāmiu Vaipulu: ‘E ‘Eiki Sea kātaki ‘Eiki Nōpele ka u ki’i tokoni atu mu’a.

Sea Kōmiti Kakato: Tokoni mai Vava’u 15.

Fokotu’u ke tali Lao Fakaangaanga fika 10/2018

Sāmiu Vaipulu: Sea tapu mo e Feitu’u na ‘e Sea. Ko e lao ko eni ko ē ‘oku tau fēme’a’aki ki ai ke fakahū ‘a e ‘Omipatimeni ki he Konisitūtoné. Ko e me’a ko ē ‘oku fai ai ‘a e fēme’a’aki ‘oku hā ia ‘i he kupu tolu ‘o e Lao ‘Omipatimeni ‘o e 2002 ‘a hono fakanofu ‘o e tu’unga ko ia ko e ‘Omipatimeni ‘oku fai ia ‘e he ‘Eiki Sea ‘o e Fale Aleá ‘i hano ‘osi hili hono fakahoko ‘a e founga *recruitment* pē ko e fakahoko mai ko ē fakangāue. ‘Osi ko ia pea toki tali he ‘e Fale pea ko ‘ene toki hoko ia. ‘A ia ‘oku me’a kehe ‘aupito ē ia.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Sāmiu Vaipulu: Mei he fo’i lao ko eni ‘oku tau lolotonga ngāue ai. ‘A ia ko u fokotu’u atu ai ko ē fai mo tau tali mu’a ē. Ko e me’a ia ko ē kapau ‘oku fiema’u ke fakatonutonu.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Sāmiu Vaipulu: Hangē ko e fiema’u ko ē ‘e fai ‘omai e lao kehe ia ke fakatonutonu ‘aki e lao ko ē he ko e tefito’i lao ia ko e Lao ia ‘a e ‘Omipatimeni ‘o e 2002. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Lord Tu’iha’angana: Sea ki’i fakahoha’a taimi si’i pē. Tapu mo e Feitu’u na Sea pea tapu mo e Hou’eiki. Sea fanongo pē ki he fēme’a’aki ‘a e Hou’eiki pea ‘oku, ‘oku ou tui pē au ke fakama’ala’ala me’a ‘oku māhino ki he motu’a ni. Sea ko u tui ko e tokolahi e Hou’eiki ko eni ‘oku me’a heni he ‘aho ni, na’a tau fakanofu e ‘Omipatimeni lolotonga.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Fakamanatu ko e Fale Alea pe na’a nau fakanofu ‘Omipatimeni

Lord Tu’iha’angana: ‘A ia na’a tau ‘osi *exercise* e fo’i lao ko eni he tefito’i lao ‘i he mafai ‘i he, pea hangē pē ko e fēme’a’aki ko e ‘ai eni ke ‘ohake ko ē ki he lao pule e fonuá ki he Konisitūtone. Pea ‘i he’eku ma’u Sea na’a tau, na’e fou kātoa pē ‘ū me’a ko eni pea fakahū mai he ‘Eiki Sea na’e fai e tu’uaki mo e pēnolo mo e ‘initāviu mo e me’a kātoa pea na’e ‘omai fakahoko mai leva he ‘e Sea Fale Alea pea tau tali. Ko ‘eku manatu’i na’e fakahū mai pē pea tau pālōti ‘o tali pea me’a mai e ‘Omipatimeni ‘o fuakava. Talu mei ai ‘a ia ko u pehē ko e ngaahi mafai pehē pē Fale Alea. Te’eki ai ke u lave’i ‘e au ia ‘oku to e fakahū mai ke kau ‘a e Fale Alea he founga ngāue ‘uhinga ke tau kau he, hangē ko eni ko e hoha’a ke tau’atāina ko ē ‘a e ‘Omipatimeni. ‘Ikai ! Ko ‘eku manatu ko e fo’i me’a pē ‘e ua eni kuo ‘osi fakahū ‘a ia ko e mei me’a faka-*Executive* fakangāue pē ia talu hotau fakanofu ko eni e ‘Omipatimeni hono fakahū mai he Sea Fale Alea ko e fakahū mai to e ‘omai ‘a ia ko e me’a pē ia ‘e to e hū mai ki Fale Alea fekau’aki mo ia ko e kole mai ‘a e ‘Omipatimeni ke *leave*. Na’e kole mai ke *leave* pea ne fokotu’u mai ‘a e tokotaha ke ne fetongi ia pea na’a tau, ‘a ia ko e me’a pē ia ‘oku kau ai ‘a e Fale Alea pea fakahū mai ki heni pea nau ōmai ‘o fuakava pea tau pālōti ‘o tali ke ...

Taimi: 1455-1500

Lord Tu'iha'angana: ... *leave* ē kae 'alu hake 'a e toko taha ko ē 'o hoko atu 'a e ngāue ko ia, kaekehe, 'oku ou fakamanatu au Sea, ki he motu'a ni kapau ko e he 'oku mahino pē 'oku lolotonga ngāue 'a e Tefito'i Lao he 'oku 'i ai 'a e Omipatimeni he taimi ni 'oku nau ngāue 'i he lao hiki hake ki he Konisitūtone, ka ko 'eku fakamanatu pē 'e au Sea na'a tau 'osi, ko tautolu pē tokolahi heni na'a tau fakanofu 'a e tokotaha ko eni, pea ko eni na'e 'ikai ha pehē ke ... he 'oku ou tui na'a tau fakanofu pē lele nautolu he'enua lao, mo e tau'atāina 'oku 'oange kia nautolu mo 'enua ngāue 'oku nau fai, nau toki līpooti mai pē he'enua līpooti fakata'u.

Kaekehe 'oku mahino pē ki he motu'a ni ko 'eku fakamanatu atu pē 'a'aku ki he tūkunga 'o e lao ko eni pea 'oku hangē ko e me'a kehe ia kapau 'oku tau pehē ke to e 'ave ki ha 'ikai ke fu'u 'i ai ha'aku lave 'aku ki ai ki ha ngaahi mafai, ka ko 'eku lave'i pē 'aku ko e mafai lolotonga ko eni 'i he Tefito'i Lao tokolahi 'o tautolu na'a tau fakahoko, mālo Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālo.

'Eiki Minisitā Polisi: Sea fakamolemole te u ki'i nounou atu pē Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Hou'eiki, ko ho'omou me'a mai pē ku o mou fiamālie pē pea tau pāloti.

Taukave ko e fakahu eni 'Omipatimeni ki he Konisitūtone ke malu ai

'Eiki Minisitā Polisi: Nounou 'aupito pē Sea he ko hono 'uhinga ko e tapu mo e Feitu'u na Sea, pea pehē ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakato, ko hono 'uhinga pē ko e ma'u 'a e kakai 'o e fonua Sea he ko e anga foki 'a e tu'u 'etau Lao 'oku mea'i 'e he hou'eiki 'oku Konisitūtone ko e lao ma'olunga taha ia, pea hoko hake ki ai 'a e lao pē ko e *Act* pea toki tu'utu'uni pē ko e *regulation*.

'Oku 'i ai pē lao lolotonga ia ki he Omipatimeni, na'e 'osi kamata ngāue 'aki ia 'i he 'aho 2 'o Sanuali 2002. 'Oku hā 'i he kupu 3 'o lao ko ia kuo pau ke fakanofu 'a e Omipatimeni 'e he Sea 'o e Fale Alea 'i he loto ki ai 'a e Fale Alea. Ko e lao ko ē 'oku fakahū mai 'i he 'aho ni Sea, ke to'o hake 'a e lakanga Omipatimeni mei he tu'unga levolo 'o e lao 'o 'ave ki he Konisitūtone, ko e taumu'a Sea ke malu ai he ko 'etau pehē pē ko ē ke fakapekia ha lao, fakapekia ia heni, ko e taimi ko ē ke fakapekia ai ha kupu 'i he Konisitūtone pē ko ha fa'ahinga liliu ke fai ki ai, Sea kuo pau ke loto taha 'a e Kāpineti ia ki ai, ko e ki'i fo'i malu'i he lakanga fakakonisitūtone ke malu ange pea malohi ange ko ia pē. Ko e ki'i fo'i liliu pē ia Sea, ko e ngaahi tala fatongia mo hono founa *recruitment* fakaikiiki ia 'i he lao, ka 'oku 'ikai ko e kupu 'o e Konisitūtone.

Pea ko e kole pē ia 'oku ou fakamālo ki he 'Eiki Nōpele he fakamā'ala'ala mai, ko e kuohili si'i pē na'e tali 'e he Fale ni 'a e lao Omipatimeni 'a ia 'oku lolotonga ngāue pē 'i he taimi ni, ko e 'omai pē 'eni ia ke hiki hake ke 'alu ki he fungavaka 'o e Konisitūtone ke malu ai. Pea 'oku ou fokotu'u atu Sea ke tau tali ā. Mālo 'aupito Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālo.

Lord Tu'ilakepa: Ki'i fakamolemole pē Sea ka u ...

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Nōpele fika 1 'o Vava'u.

Lord Tu'ilakepa: Tapu pē pea mo e Feitu'u na, kae hūfanga pē 'i he fakatapu ku o 'osi hono aofaki 'Eiki Sea.

Fakamolemole pē 'Eiki Sea 'oku ou kole fakamolemole pē ki he Fakafofonga fika 15 koe'uhi he ko 'eku toki hū mai foki 'a'aku 'i he'eku fanongo mai ki he feme'a'aki 'oku ou pehē pē 'e au na'a 'oku mou fakalukufua 'Eiki Sea, tā ko ē ko e fo'i lao pē ko ē fika 1 'a ē 'oku felāve'i ko ē felāve'i ko ē ki he hū 'a e ke ha'iha'i 'a e Omipatimeni ki he Konisitūtone. 'A ia ko e fo'i kole pē ia 'Eiki Sea.

Pea 'oku ou kole fakamolemole atu pē au na'a ku malanga pē au ke fakalukufua mo e koe'uhi he 'eku fanongo ki he kaungā fakafofonga tau kumi ha 'elia, pea 'oku ke mea'i 'Eiki Sea 'aneuhu tālu 'a e feme'a'aki 'aneuhu 'i he me'a ko e tau'atāina tau kumi pē ko hai koā 'oku tau'atāina, pea 'oku kei nofo ia 'i hoku 'atamai, pea 'oku ou pehē pē 'e au na'a 'oku a'u mai ki heni 'oku tau kei kumi tau'atāina eni ke 'ave ki ai 'a e Omipatimeni, kaekehe 'Eiki Sea 'oku ou tuku atu ki he Feitu'u na ke hoko atu ha'o fai tu'utu'uni, he 'oku 'osi mahino 'Eiki Sea, neongo 'a e ngaahi malanga mālie ia mo e me'a 'oku fai 'i ha tēpile pē ko ha Mēmipa 'osi mahino pē 'etau tu'unga 'atautolu 'Eiki Sea. Pea 'oku fa'a taimi pē 'oku ou kole ki he 'Eiki Palēmia ke 'oua 'e ngāue'aki, ke tau fonofononga lelei pē ko ho'o mou ngāue'aki pē kau ai mo e Feitu'u na ko 'etau leveleva pē ia. Tuku pē ko e 'uhinga ko e 'uhinga ka mau ki'i kei feme'a'aki 'a hou'eiki pea u lave lave atu na'a 'oku 'i ai pē ha me'a 'e 'aonga he'etau fononga 'oku fai 'i he fonua ni.

Kaekehe 'Eiki Sea mālō mu'a 'a e ma'u faingamālie to e kole fakamolemole atu 'Eiki Sea 'i he ma'u hala 'a e motu'a ni, ka 'oku lave pē ki loto pē 'i he ngaahi fatongia 'o e Omipatimeni. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō hou'eiki ho'omou laumālie lelei ku o mou tau pālōti.

Lord Nuku: 'Eiki Sea ki'i faka'osi atu, ki'i miniti 'e taha pē.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai, 'ai ke mou fiemālie.

Fokotu'u fakahū ke tatau founa fakanofa he kupu 31(b) fo'ou mo e kupu 31(a)

Lord Nuku: 'Eiki Sea ko e fokotu'u atu pē 'e he motu'a ni ia ki he Fale, kapau 'e poupou'i pea hoko atu ki ai, koe'uhí ko 'eku ko e fokotu'u ke fakatatau 'a e Omipatimeni ki he 31 (a) he 'oku tohi 'i he Konisitūtone 'a e anga ko ē ...

<005>

Taimi: 1500-1505

Lord Nuku : ... hono filí, pea mo e feitu'u ko e ke fai'aki e ngāue. Ko e kupu ko ēna'e 'omai ko ē he me'a, kupu 3, 'i he Laó, ko e kongia ia e Laó. Ko e kongia ko ení ko e kongia ia e

Konisitūtoné. Ko ‘eku fokotu’u atú, ke tau hanga ‘o fakahū ‘a e kupu 31 (b), fo’ou, ‘o fakatatau ki hono fakanofu ko ē ‘o e ‘Ateni Seniale, ‘i he Kupu 31 (a). Ko e fokotu’ú ia. Ko e hā e lotu ‘o e Falé, hoko atu e Falé, ka ko e fokotu’u atú, fakahū e ‘Omipatimeni, ko e fakahū mai e ‘Ateni Seniale, ‘Eiki Sea, he kuo tu’o fiha hono fai he Fale ni, ke tau’atāina ‘a e me’a fakafekau’aki pea mo e Laó, mo e kumi e totonu ko ē ‘a e kakai, pea na’e ‘uhinga ai hono fokotu’u ko ē ‘o e kupu 31(a), ko e pehē ‘e he kau loa poto na’e ‘i he Fale ko ení, mei he taimi ki he taimi, ko e tau’atāina tahá ia. Ka ko e fokotu’ú ia, Sea. Mālō.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki : Sea, ka u ki’i tokoni atu pē. ‘Oku totonu ke mahino

Sea Kōmiti Kakato : Ko ho’omou feme’a’aki pē, pea ko ho’omou maau pē, pea mou tuku mai ka u pālōti au. Kuo u ‘osi tu’u ai he mahinó. Ko e toe pē ho’o feme’a’akí. Me’a mai ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki : Mālō Sea, kuo ‘osi mahino ‘a e poupu lelei kuo ‘osi fai ‘e he kau Mēmipá. Ko e fo’i pōini ko ē ‘oku feinga ki ai ‘a e lao ko ení, ko e feinga’i ke ‘alu mei he tu’unga pē ‘o e Lao, Tefito’i Lao, ko e *Act*, ki he tu’unga taupotu taha ‘i ‘olunga, ko e Konisitūtone. Ko e hā hono ‘uhingá, ke malu’i e totonu ‘a e kakaí. Kātoa hotau sosaietí, mei he fa’ahinga ngāue ‘a e fai ‘e he Pule’angá, ko ‘ene ‘ū pisinisi pe ha Pule’anga, ha fa’ahinga va’a pē, pē ko ha tokotaha, ke malu’i e sosaietí, mei ai. Ko e ‘alu holo ko ē ‘a e timi ko eni ko ē ‘oku nau hanga ‘o fakahoko ‘a e ngāue ‘Omipusimeni, na’a nau fakatokanga’i ko Tonga ni pē taha, ‘oku kau ia ‘i he ngaahi Lao ‘oku te’eki ai a’u tautolu ia ki he Konisitūtoné. Ko ‘enau kolé pē ia. Ke fei mu’a ke tau ‘ave ke kau ‘i he Konisitūtone, he lēvolo ko iá, ka tau hangē ko e toenga ‘o māmani. Ko e fo’i taumu’a ia mo e laumālie na’e fakahū mai’akí.

‘Oku ou tokanga pē au ki he me’a ko ē ‘oku hoha’a ki ai e Nōpele mei ‘Eua, pē ko ‘ene ‘uhingá ‘a e founga fakanofó. ‘Uhingá, ko e founga pē ko e ‘ave ‘a e ‘Omipusimeni ki he *Privy Council*, ke mahino ka tau tipeiti ā, pē ko e hā e me’a ‘oku tonu ke tau ‘alu ki ai. Ka ‘oku ‘ikai ke u tui ‘oku totonu ke tau ‘alu ki ai.

Sāmiu Vaipulu : Sea, kau ki’i tokoni atu mu’a, Minisitā. Kole pē ke u ki’i tokoni atu. Mahalo na’a nounou ange ai, Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Me’a mai.

Sāmiu Vaipulu : Tapu mo e Feitu’u na, Sea, mo e Hou’eiki e Fale ni. Ko e ‘aho ko ē na’e fokotu’u ai ko ē ‘a e ‘Ateni Senialé, ki he Konisitūtoné, Sea. Ko e fehu’i ko ē na’e fai ‘e he ‘Ene ‘Afió, ‘o e ‘aho ko iá. Ko e to’o ko eni hoku mafaí, ko hai te ne malu’i ‘a e tau’atāina, mo e koloa, mo e mo’ui hoku kakaí? Ko e tali ko ē na’e ‘oangé. Fakamaau’angá pē. Pea na’a ne kole ke fakapapau’i ‘a e tau’atāina ‘a e Fakamaau’angá, mo e tau’atāina ‘a e lakanga ko ē ‘o e ‘Ateni Senialé, koe’uhí ko e tau’atāina mo e totonu ‘a e kakaí. Ka ‘oku ou tui, ‘Eiki Sea, neongo ‘oku ‘ikai ke hā ia ‘i he ‘Omipatimeni, ka ‘oku ‘i he feitu’u tatau mo ia ‘oku ‘i ai ‘a e ‘Ateni Seniale, pea ‘oku ‘i ai ‘a e Tefito’i Lao ‘i hono founga fakanofu ‘o e ‘Omipatimeni, ‘i he kupu 3 ‘o e Tefito’i Lao, ‘Eiki Sea. Ko ia ‘oku ou kole atu au, tau tali mu’a e me’a ko ení, ka tau hoko atu, Sea, mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Fakafofonga, mālō. Ko e me’a ena ia ‘oku ou tali atu au ki aí. Kalake, tau pālōti. Ko kimoutolu,

Lord Nuku : Sea, na’e ‘i ai ‘eku fokotu’u, pea na’e pou pou’i. Ko ‘eku fakamanatu eni.

Sea Kōmiti Kakato : Ko eni ko ‘eku fakahoha’a ki heni, pea kapau ‘oku ke me’a mai koe ke ta’ofi.

Lord Nuku : ‘Ikai ko ia. Kapau ‘oku ‘ikai ke ke to e fie me’a mai koe ki hē, kae fili ha Sea fo’ou. Ka ko e ‘uhinga pē ia ‘eku fakamanatu ko ho’o ‘i he Seá.

Sea Kōmiti Kakato : ‘Ikai ko ‘eku tokanga atú, pehē ‘e au ko ho’o me’a haké ke ta’ofi ho’o fokotu’ú. Ko ia ‘oku ...

<006>

Taimi: 1505-1510

Sea Kōmiti Kakato : ..’oku loto ke tau tali ‘a e Fokotu’u ko eni ‘a e Nōpele ‘Euá ke tānaki mai ‘a e tefito’i Laó ke fakalahi ki he Konisitūtoné, ‘a ia ‘oku hā pē ia ‘i he kupu ‘o e Laó. Pē tatau pea mo e ‘Ateni Senialé, pea mou fakahā ‘aki ‘a e hiki homou nima ki ‘olunga.

Lord Nuku : Ko e fokotu’u ke fakatatau ki he Kupu 31 (a).

Sea Kōmiti Kakato : Ko ia.

Lord Nuku : Ko hono founa fokotu’ú ke tohi’i. Mahino pē ‘a e tefito’i Laó ia, he Kupu 3 ‘a e founa ko ē ke fokotu’u ai ‘a e ... Ko e fokotu’ú ia.

Fokotu’u ‘o ‘ikai tali fokotu’u ke fakafenāpasi founa fili he kupu 31(a) & 31 (b)

Sea Kōmiti Kakato : Ko eni ‘oku fakahoko atu ka ‘oku mou pālōti. Ko u tui ‘oku ‘ikai k e u to e tali ha’amou to e fokotu’u. Pālōti ‘a e fokotu’u ‘a e tokotaha ko ē kapau ‘e ‘ikai pea tau pālōti leva tautolu ia ‘i he ‘etau fo’i Lao.

Lord Tu’ilakepa: Sea, ‘a ia ko e fokotu’u ko ia ‘a e ‘Eiki Nōpelé,

Sea Kōmiti Kakato : Ke tānaki mai..

Lord Tu’ilakepa: ‘Ikai ko ‘eku ‘ai pē ‘e au ke fakamahino atu ki he Falé, ‘e Hou’eiki, ko ‘etau tali pē ke omi ki he Konisitūtoné, pea fai ha founa ko ena hangē he Kupu 31. Pea ko ‘ene ‘osi pē ia. ‘Oku ou tui au kapau te tau tali kotoa pē ia ‘e tautolu, ‘ikai ke ‘i ai ha palopalema ia ai, kae fokotu’u atu ā kae lava ha’atau ngāue.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki : Sea ki’i fakatonutonu atu ‘oku ‘ikai ko e taumu’a ia kapau ‘oku hala ‘eku ma’ú Sea. Ko e Kupu 31 ‘oku ‘uhinga mai ia ke ‘ave e *Ombudsman* ke fili ‘e he *Judicial*

panel 'i he Privy Council ko e mahinó ia. Kapau 'oku tau pehē ke tau tipeiti he pea tau tipeiti'i ange ke tau sio pē ko e hā 'a e fo'i mo'oni. Ka 'oku 'ikai ke u tui au 'oku totonu ke ta'u a'u ki ai.

Sea Kōmiti Kakato : Ka 'oku 'ikai ke mou tali pea 'oua te mou hikinima, kae fai mo tau 'unu. Ko e me'a ia ko u loto ke tñaki mai 'a e 3 ki he fo'i Lao ko eni, Konisi..... ke fakahā 'aki e hiki homou nima ki 'olunga.

Kalake Tēpile: 'Oku loto ki ai 'a 'Eiki Nōpele Fusitu'a, 'Eiki Nōpele Nuku,'Eiki Nōpele Tu'i'afitu, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa, 'Eiki Nōpele Vaha'i. 'Oku loto ki ai 'a e toko 6.

Sea Kōmiti Kakato : "Ika loto ki ai, fakahā mai.

Kalake Tēpile: 'Ika ke loto ki ai 'a Vātau Hui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, Mō'ale Fīnau, 'Eiki Minisitā Polisi, 'Eiki Minisitā MEIDECC, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki. 'Ika ke loto ki ai 'a e toko 11.

Pāloti'i 'o tali Lao Fakaangaanga fika 10/2018

Sea Kōmiti Kakato : Mālō. Hou'eiki tau pāloti'i leva 'etau fo'i Lao Fakaangaanga. Ko kimoutolu 'oku loto ke tau tali 'a e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Lao 'o e Konisitūtone 'o Tonga fakahā 'aki ia 'a e hiki hake homou nima ki 'olunga.

Kalaka Tēpile: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Mō'ale Fīnau, Sāmiu Kuita Vaipulu, 'Akosita Lavulavu, Vātau Hui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Polisi, 'Eiki Minisitā MEIDECC, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana. 'Eiki Nōpele Fusitu'a. Loto ki ai 'a e toko 15.

Sea Kōmiti Kakato : Ko ia 'oku 'ikai ke laumālie lelei ki ai, fakahā mai ia.

Kalake Tēpile: 'Oku 'ikai ke loto ki ai 'a 'Eiki Nōpele Nuku. 'Ika ke loto ki ai 'a e toko 1.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō Hou'eiki kuo lava 'o mou laumālie ki he Lao ko eni ka tau mālōlō ai.

(Na'e mālōlō heni 'a e Fale)

<008>

Taimi 1530-1535

Sātini Le'o: Me'a mai 'a e Sea 'o e Kōmiti Kakato. (Fakafofonga Ha'apai 13, Veivosa Taka)

<005>

Taimi: 1535 – 1540

Lao Fakaangaanga fika 11/2018

Sea Kōmiti Kakato: Hou'eiki, mou fakama'ama'a atu. Tau hoko atu ai pē he ngaahi tala faka'apa'apa kuo aofaki hotau Fale 'eiki. Ka mou me'a hifo ki he'etau Lao Fika 2, Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he 'Omipatimení 2018. 'A ia ko e 11/2018 ka mou me'a mai 'Eiki Minisitā Lao 'o faka, 'a e 'Eiki Minisitā Lao ke fakama'ala'ala mai 'a e fo'i tefito'i lao ko ení pea mou toki feme'a'aki mai ai pē Hou'eiki. Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he 'Omipatimeni 2018, 'a ia ko e 11/18. Mālō.

Fakama'ala'ala he taumu'a fo'i Lao Fakaangaanga fika 11/2018

'Eiki Minisitā Lao: Konga lahi ia heni na'a tau 'osi feme'a'aki pē tautolu ai. Ko e 'uluakí, ko 'ene, hangē ko e me'a ko ia na'e fai ai e feme'a'akí, fakangofua 'e he Konisitūtoné, ko e taimi ní ko hono fakama'ala'alá ia. He ko e fili ko ē 'o e 'Omipatimení, kapau te mou hanga 'o fakatokanga'i, 'e kei fou pē eni ia he *two process* ē. 'E kei fou pē eni ia 'i he founa totonu hono fili, tu'uaki, kātoa kātoa e founa ko ia, 'e kei fai pē ia heni, ko 'ene tu'u pē ia e laó. He 'ikai ke pehē ia ke me'a hake pē 'a e Sea ia fili, 'ikai. 'I he'ene tu'u hená, 'e kei fou pē 'i he founa totonu hono fili, tu'uaki, ka 'e fai ia 'e he Sea e Fale Alea.

Kapau te mou me'a hifo pē ko e ki'i liliu ko ē hono uá. Ko e me'a ia na'a tau hanga 'o, ko e mahino ia na'e 'asi 'ia tautolu 'i he taimi na'e 'alu ai e 'Omiputimení kae 'omai e *CEO* ke *acting*. Mahalo na'a mou hanga pē 'o tokanga'i. Ko e ha'u ē 'a e me'á, to e ha'u e fu'u Fale Alea kātoa ke maau pē ke tau hanga 'o fakafuakava'i ia ke *acting*. Ka na'e 'uhinga hono liliu mai ená ka mavahe pē *Ombudsman*, pea ko hai pē *acting*, me'a pē ia, tatau pē ia pea mo e toenga e Pule'angá. Ko e 'alu e *CEO* hanga 'e he Minisitā tuku hifo ia ki he *deputy* pē ko e hā, me'a tatau pē ia 'a e ki'i liliu ko ena 'ika ke kei ha'u ia ki he Fale Alea kia tautolu, me'a pē ki he Sea.

Ko e hoko hifó ko e, 'io, ko e 5 ko hono fili ia ko ē, ko e *term of office* ia ko ē 'a e *Ombudsman* ka ko e ki'i tānaki atu pē ena ia ki ai. Ko e, 'e hanga, ko e *Speaker*, ka ko e me'a tatau pē. Ko e *renew* ko ena he 'ikai ke pehē ke fai ka ko e, 'e 'i he mafai pē ia 'o e *Speaker* ke ne hanga pē te ne hanga 'o to e tu'uaki. Pea kapau 'oku ne pehē pē 'oku sai pē pea te ne hanga pē 'o fakahoko 'a e fakalōloa 'o e *Ombudsman*. Ko e 18 ko e me'a ia 'oku toki tānaki mai. Ko e me'a ko eni 'oku tānaki mai 'i he 18 ko e 'ange ia ha faingamālie. Mou manatu'i ko e 'ū keisi ia ko eni 'a e *Ombudsman* ko e fu'u me'a faka-*admin*. Ko ia na'e kole mai ai 'a e, kapau te mou me'a hifo ki he 4 (b). Ka fu'u, ko 'enau a'u mai eni, ko 'enau feinga eni ke nau fou 'i he *system* 'a 'Aositelēlia 'oku lava pē 'e he *Ombudsman* ka 'oku fu'u mo'ua e kau tama 'i he 'Ateni Senialé. Pea te ne lava pē ke ne fai 'o hoko atu ki he Fakamaau'anga. Ko e me'a eni 'oku nau a'u pē ki ai pea 'oku 'ikai ko Tonga ni pē ka 'i he fonua e Pasifikí ko 'Aositelēlia, Papua Niukini, Ha'amoā ka ko e 'uhinga pē ia e fokotu'u mai ko ená. Ko e, ka 'oku a'u pē 'o fu'u lahi e ngāue 'a e 'Ateni Seniale pea te nau lava pē 'o fai ha ngāue ki ai. Ko e faka'osí ko e 21, ko e 'ange ia 'o e malu'i. Ko e me'a 'uluakí ko e malu'i

<001>

Taimi: 1540-1545

'Eiki Minisitā Lao: .. ka ka 'i ai ha taha, ko e fai 'enau ngāué, 'oku fai 'enau ngāué, pea kapau leva 'oku fai honau 'osikiavelengá 'o 'ikai, he 'ikai lava faka'ilo ai kinautolu. Tukukehe pē 'uluakí na'e fai 'o 'i ai ha fa'ahinga loto ai, *bad faith*. Ka ko e me'a mahu'inga lahi taha 'o e *section* ko ená, kapau te mou me'a hifo ko e 21(4) Ko e 'oange ia ki ha taha 'oku lāunga'i, kapau 'oku kole fakamolemole, pea 'ikai ke ngāue'aki 'a e kole fakamolemole ko iá, ke pehē ia, ko ho'o *admit* 'a e me'a 'oku lāunga'i koe ki ai. 'Ikai, ko e taha pē eni ia 'a e 'ū founga 'oku fai'aki 'a e ngāue vave ange ai 'a e ngāué, pea 'ikai ke a'u ke a'u ki he Fakamaau'anga. Ka ko e fakakongokonga lalahi pē ia Hou'eiki, 'o e ki'i tānaki mai ko ia ki he me'a ko e *facelift* ko hono fakalelei. Ko e ha'u pē 'a e taimí pea mo e ha'u 'a e ngāue 'a e tamaikí 'i he .. manatu'i ko e 'uluaki 'ofisi eni 'i Tongá ni, ka 'oku ha'u pē 'a e taimí mo 'enau mahino kia nautolu, pea ko e 'uhinga ia 'a e 'ū fakatonutonu ko ení mālō. Fokotu'u atu ai pe.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō. Me'a mai 'Eiki Nōpele 'o Niua.

Ngaahi fakatonutonu ki he Lao Fakaangaanga fika 11/2018

Lord Fusitu'a : 'Eiki Sea tapu pea mo e Feitu'u na pea tapu mo ho'o Kōmiti 'eiki. 'Oku 'i ai pē 'a e fanga ki'i me'a 'oku hoha'a ki ai 'a e motu'á ni, fekau'aki mo e Lao Fakatonutonu ko eni. Ko e 'uluakí, ko e Kupu 2 'a ia 'oku ne fakatonutonu 'a e Kupu 3 'o e Tefito'i Lao Kupu 3 kupu si'i (1) Ko e fakalea ko ia 'o e fakatonutonu 'oku tatau tofu pē ia mo e fakalea ko ia 'i he tefito'i Lao. 'Oku to'o pē 'a e fo'i lea 'e 2 mei he mui'i sētesí, 'o 'ai ki he loto sētesí. 'Oku 'ikai ke u 'ilo pē ko e hā 'a e 'uhinga 'a e fo'i fakatonutonu ko ia.

Ko hono uá, ko e fakatonutonu ki he Kupu 3 kupu si'i (2) 'o to'o ai 'i he loto ki ai 'a e Fale Aleá, 'oku pehē 'e he motu'á ni 'oku 'ikai ke fakapotopoto 'Eiki Sea. Kapau ko e sino 'o e ma'u mafai 'oku ne fakanofó 'a e *substantive*, ko e Seá 'i he loto ki ai 'a e Fale Aleá. 'Oku tonu ke kei tatau pē ia 'i he *Acting* 'Eiki Sea.

Ko hono tolú, ko e Kupu 3 'o e Lao Fakatonutonú, 'a ia 'oku ne fakatonutonu 'a e Kupu 5 'o e tefito'i Laó, Kupu 5 kupu si'i (1) ke fakalōloa 'e he Seá, 'a e piliote ngāue ko ia 'a e 'Ompatimení, kuo 'osi hā ia 'i he Tefito'i Laó 'Eiki Sea, he Kupu 5 kupu si'i (2) ke to e fakanofó, 'oku ala *reappoint*. Pea ko e me'a fakamuimuí, ko e Kupu 5 'o e Lao Fakatonutonú 'a ia 'oku ne fakatonutonu 'a e Kupu 21 'o e tefito'i Laó, ko e Kupu 21 kupu si'i (4) fo'ou, 'oku 'ikai ke u 'ilo pē ko e hā hono 'aonga, 'a e tali 'a e kole fakamolemolé, kae 'oua 'e lēkooti ha faihala pē ko ha *liability*. 'Oku hangē 'oku fehanga hangai 'a e ongo fo'i tefito'i fakakaukau ko iá 'Eiki Sea. 'A ia 'oku kole atu 'a e motu'á ni kapau 'e ...te tau pāloti'i, pea pāloti'i 'aki 'a e ngaahi fakatonutonu ko ia 'Eiki Sea. Fokotu'u atu. Mālō.

Tali Pule'anga ki he ngaahi fokotu'u fakatonutonu

'Eiki Minisitā Lao: Na'e fai 'a e femahino'aki pea mo e *Ombudsman* 'i he me'a ko eni. Na'e kamata pē mei he 3. Na'a mau sio hifo he me'á, pea na'a ku 'eke ange ki ai, ka na'a ne fakahā mai pē, ko e ... na'a ne fakahā mai pē, ke fakahoko mai pē, pea kapau pē 'e pehē he 'oku mo'oni 'a e me'a ko ia 'oku ke me'a koe ki ai, kapau pē 'e me'a 'oku 'il ai 'ikai ha na fu'u kehekehe pea mo 'ene tu'u he taimí ni pē 'ana 'i he Laó. Pea 'e sai pē ia kapau 'e to'o pē ia he 'oku na ... Ko e me'a ko ē ...

Taimi: 1545-1550

‘Eiki Minisitā Lao: ... ki he to’o ko ē ‘o e, mahalo na’a ko moutolu na’e ‘i Fale Alea ‘i he ua ‘i he to’o ko ē *with the consent* ‘i he loto ki ai ‘a e Fale. Mahalo na’a mou ongo’i pē ‘a e, ‘etau nofo kotoa ai. Na’e fakavavevave’i mai kitautolu ka tau ōmai ke fakafuakava’i ‘a e *CEO* he na’e *acting* ko e uike pē ‘e taha. Pea na’e ongo’i pē ia ‘e he ‘ofisi ‘oku kapau ko e me’a ia he ‘aho kotoa pē.

Taukave kei tonu pe ke fakanofa Fale Alea mo e Le’ole’o

Lord Fusitu’a: Ko e ki’i tokoni pē ki he ‘Eiki Minisitā ‘oku mo’oni e ‘Eiki Minisitā ‘oku ‘i ai ‘a e taimi ‘e ni’ihi ko ē ‘oku fiema’u ke fai mo fakahoko leva kae lele ‘a e ngāue ‘a e Pule’anga kā ko e ngaahi makatu’unga ko ē mo e *qualification* ko ē ‘a e taha ko iá ‘oku kei tu’u pē ia ‘i he lēvolo tatau ko ē mo e ‘Omipatimeni ‘a ia ‘oku kei tonu ke sivi’i pē ia ‘i he loto ki ai ‘a e Fale Alea. Ko e tui ia ‘a e motu’a ni.

‘Eiki Minisitā Lao: Kaikehe mālō Fakafofonga. Ko e tui ia ‘a ‘au ka ko e tuku mai eni ia ki he Fale pē ko e hā ho’omou tui. Ka kiate au ia na’a tau ‘osi ‘i ai pē ‘i Fale Alea kātoa na’a mou me’a pē ki ai ‘i he lele mai ‘a e ki’i finemotu’a. Na’a tau ōmai ke fakafuakava ke *acting* pē he uike ‘e taha. Pea ko e ‘uhinga ia na’e fokotu’u mai ai he *Ombudsman* ka uike ‘e taha me’a pē ia ‘a e Sea ke ne hanga ‘o, kae kehe ko e ‘uhinga ia me’a ia ‘amoutolu pē te mou, ko e uike ‘e taha ko e hā to e ui mai tautolu ‘ikai ke fai ha Fale ‘e hā te tau to e ōmai ‘o mou me’a mai ‘o fakafuakava’i ‘a e ...

Lord Fusitu’a: Kātaki pē ‘oku ‘i ai ‘etau me’a ko e *circulate* ko e founa ngāue ia ‘e taha ka ‘i he kei loto ki ai ‘a e Fale Alea. Ko e sino ma’u mafai ko ē na’a ne fakanofa ‘a e *substantive* ke ne kei fakanofa pē mo e *acting*. ‘Ikai ke ‘i ai ha’ane maumau.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

‘Eiki Minisitā Lao: Kae kehe me’a ia ‘amoutolu ke mou me’a ki ai mou hiki nima ki ai pē ko ‘etau to e ōmai ‘o fakafuakava’i e *acting* pē tuku ai pē. Ka ko u tui ko e ‘ū me’a pē ia ‘oku me’a heni ko e kātoa pē ia ‘oku sai pē ia.

Taukave ko e kole fakamolemole pe ko e mahino kuo solova e palopalema

Ko e me’a ko ē na’e me’a ki ai ‘a e Sea ki he monū’ia ‘i he fakangāue ‘i he hopo. Ko e nōmolo pē eni Hou’eiki ‘o ‘etau ‘o e ngāue ko eni. Kapau kuo ke kole fakamolemole ko e nounou taha ko e me’a mahū’inga ia kuo solova e fo’i palopalema ko ia. Ka ko e, ko ‘ene anga pē eni ‘o e, ko e fu’u me’a fakalao pē eni. ‘Ikai ke hoko atu ia ai ke to e tā ai ha tīkite pē ko e hā, ‘oku ‘ikai. Ko e founa, ‘ikai ke u to e lava ‘o ‘ai ke tau hanga ‘o to e fuhu’i ‘a e me’a ‘oku fai mai ‘e he ngaahi fonua ‘e he ...

Kuo pau ke tauhi lēkooti faihala ‘o e tokotaha kole fakamolemole

Lord Fusitu’a: ‘Io ko e ki’i tokoni pē ki he ‘Eiki Minisitā kapau ‘oku lelei ki he Feitu’u na ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai Nōpele Niua.

Lord Fusitu’a: ‘Oku tui e motu’a ni kapau na’e ‘i ai ha faihala pea kuo kole fakamolemole. Lelei ‘aupito hono tali e kole fakamolemole ka kuo pau ke ‘i ai ha lēkooti ‘o e faihala ia ko iá ‘Eiki Sea ke ‘oua ke fo’i tafi’i pē ia hangē na’e ‘ikai ke ‘i ai ha ngāue hala’aki e mafai. He ko e ‘Omipatimeni ‘oku ngāue ki he ngāue hala’aki e mafai ha sino ‘oku ma’u mafai fakapule’anga. Mālō Sea.

Mo’ale Finau: Sea ki’i tokoni atu Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Me’a mai Fakafofonga 12.

Mo’ale Finau: Tapu pea mo e ‘Eiki Sea tapu ki he Fale Alea. Ko u tui Sea ko e lao ko ē ko hono tautea pē ‘oku ‘asi pē ia he fā mo e nima. ‘A ia ko hono tautea pē ‘o’ona ia ‘a ē pē ko ē ‘oku ‘asi. ‘A ia he ‘ikai ke ‘i ai ha, ko e hopo hia foki ‘Eiki Sea ‘oku ‘i ai hono ‘ū tautea ia ‘o’ona ‘i he hia kotoa pē ‘oku ‘i ai hono ngaahi *penalty* pē ko hono ngaahi tautea. Pea ‘oku ‘asi pē ia ai ‘i he fo’i hia takitaha ko ‘ene mo’ua pē ha taha ‘alu e fakamaau ki hono tautea. ‘A ia ko e lao ko eni ‘Eiki Sea ‘oku ‘ikai ke ‘asi ai ha, to e ‘asi ha tautea makehe ia hē ke tau pehē ngāue pōpula pē ko ha fa’ahinga me’a. Ko e kole fakamolemole pē. ‘A ia pea ‘oku hanga ai pē ‘e he fakamaau ia ‘o tautea ‘o fakatatau pē pea mo ‘ē pea ‘e lēkooti pē ia ‘o fakatatau pē mo e lao ko eni. ‘A ia ko ‘eku ki’i tokoni pē ia ‘Eiki Sea mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Me’a mai Minisitā Lao.

Fakamahino ‘ikai ngaue’aki e lēkooti fakangāue ‘i ha hopo sivile pe hia

‘Eiki Minisitā Lao: Hangē ko e me’a ‘a e Fakafofongá ‘oku ‘ikai ko e pehē ia ‘e maau pē ia ‘i he lēkooti ‘a e ‘ofisi. Ko e me’a ko ē ki he kau ‘i ha me’a faka-fakamaau ...

<002>

Taimi: 1550 – 1555

‘Eiki Minisitā Lao: ... Ko e malu’i ē ‘o ha kakai pehē. He ko e taumu’a, manatu’i ko e me’a fakangāue ‘eni ia, ‘ikai ko ha hia. Ko e ‘ū tu’utu’uni fakangāue ‘oku ha’u e ‘omiputimeni’ ‘o fai hono fakatotolo’i ke fakalelei’i. Ko e kehekehe ia mo e *anti-corruption*. Ko e *anti-corruption* ko e lahi taha, peseti ‘e 90 ko e *criminal*. Ko eni ko e *admin* pē, ‘oku kei maau pē ia ‘i he lēkooti ‘a e, kā he’ikai ke ngāue’aki ia ki ha hopo tatau pē sivile pē ko e *criminal*. Mālō. Fokotu’u atu.

Sea Kōmiti Kakato: Fokotu’u mai.

Fokotu’u ke fakapaasi Lao Fakaangaanga fika 11/2018 & fakapekia kupu 2,3 & 21(4)

Lord Fusitu'a: Kātaki Sea. 'A ia ko e fokotu'ú ke tau pāloti ā tautolu ke paasi e fo'i laó 'Eiki Sea kae fakapekia e Kupu 2, Kupu 3 mo e Kupu 21 kupu si'i 4 fakatonutonú. Fakapekia ia ka tau pāloti tautolu ke paasi'aki, paasi mo e fakatonutonú.

Sea Kōmiti Kakato: 'A ia ko e me'a ko eni 'oku ke 'omaí 'oku te'eki ai ke fakahā loto mai 'a e Hou'eiki Mēmipa ke fakapekia.

Lord Fusitu'a: Ko e fokotu'ú, ko e anga ia 'eku fokotu'ú 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e fokotu'ú eni ke, 'oku 'i ai ha pou pou?. Ke tali 'ene fakatonutonú pea ke fakapekia e Kupu 3 pea mo e 2 pea mo e 4.

Taukave Pule'anga ke tu'uma'u pe kupu 3 ia

'Eiki Minisitā Lao: Sea, ko e Kupu 3 'oku sai pē, Kupu (a) 1. Ko e b ia 'oku ou kei fokotu'ú atu pē au 'o fakatatau mo e kole mai mei he 'omiputimení mo e me'a pē ko ē na'a mou 'osi me'a ki aí. Ko 'etau to e ōmai ke fakafuakava'i 'a e *acting* he uike tahá. Hou'eiki, fakama'ama'a 'etau ngāue, tuku pē ki he Sea ke ne hanga 'o *approve* 'a e *acting*, ko e 'uhinga ia. Pea kole atu, 'oua, 'oua 'e fakapekia ia. Ko e tahá pē, ko e (a) pē, 3 (a) ko ia pē. Kei tu'u kātoa pē 'a e fakatonutonú ko ená. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Lord Fusitu'a: Kātaki Sea. Te u to e 'ai atu pē ke mahino lelei 'a e fakatonutonú ko eni 'oku fokotu'ú. Ko e anga e fokotu'ú, fakapekia e Kupu 2, 3 pea mo e 21 (4) 'o e fakatonutonú. Mālō Sea ko e fokotu'ú ia.

Sea Kōmiti Kakato: 'I ai ha pou pou?. Me'a mai Vava'u 15.

Fokotu'u ke alea'i fakakupukupu e lao

Sāmiu Vaipulu: Fokotu'u atu au ke tau kātaki mu'a fēfē Sea ke tau fakakupukupu mahalo 'e vave ange ia pea mahino ange kia kitautolu 'a e ngaahi Kupu ko ē 'oku tau ngāue'akí fakatatau ki he tefito'i lao ko ē 'oku fakatonutonú Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Alea'i fakatonutonú ki he kupu 3

Sāmiu Vaipulu: Ko u fokotu'u atu, tau kamata pē mei he ..

Sea Kōmiti Kakato: B

Sāmiu Vaipulu: Fakatonutonú 2 'a ia ko e Kupu 3.

Sea Kōmiti Kakato: B

Sāmiu Vaipulu: Ke tau, ko u fokotu'u atu au pē 'e liliu ki hē pē 'e tu'u pē he tu'u motu'á 'oku kei tatau pē, 'a e A. Fakatonutonu ko ē Kupu 3 (a).

Sea Kōmiti Kakato: Ke fakalahi 'a e mafai ko ia e Sea.

Sāmiu Vaipulu: Pē 'e liliu pē 'e ngāue'aki pē tu'u lolotongá.

Sea Kōmiti Kakato: 'E sai pē ia.

Sāmiu Vaipulu: 'Oku kei tatau pē ia 'oku kei sai pē ia.

Alea'i fakatonutonu kupu si'i 4 ke fakafaingofua'i e ngāue

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia. Kupu si'i 4, Kupu 4, fo'i lea ko e fakamolemole.

Sāmiu Vaipulu: Ko e hoko aí 'Eiki Sea Kupu 3 ia 'uluakí, Kupu si'i 'uluakí. Pea 'i he Kupu si'i 2 'i he 'uhinga ko ē ke tamate'i ai ko ē Fale Alea 'oku tau, ko e 'uhinga pē eni ia ko e lakanga *acting*. Kapau 'e folau 'a e 'omipatimení pea ko 'ene fakanofu ko ē ha *acting*, 'oku to e 'ai foki ia 'oku pau ke to e ha'u e, 'i he'ene tu'u lolotongá, 'oku pau ke to e 'omai ia ki Fale Alea ni ke fo'i fakataimi tau pehē ko ha uike 1 'e *acting* aí. Pea kapau 'e tau mai pē ko ē 'omipatimení 'oku to e 'i ai ha ngāue ia ke 'alu ki ai, 'e to e fakanofu ē fo'ou. 'A ia ko e 'uhinga pē ko e fakafaingofua'i 'a e founa ngāue. 'A ia ko u tui pē au 'oku 'ikai ke 'i ai ha palopalema ai Sea.

Tokanga ki he fakatonutonu kupu 3 (b)

'Eiki Minisitā Polisi: Sea fakamolemole ka u ki'i tokoni pē mu'a ki he, he ki'i fo'i kupu ko ē 'oku me'a mai ai 'a e 'Eiki Fakafongā Sea. Fakatapu atu 'e 'Eiki Sea pea pehē ki he Hou'eiki e Kōmiti Kakatō. 'Oku ou poupu ki he Fakafongā Sea ke tau 'alu fakakupukupu fakamolemole pē Minisitā. Ka ko e me'a ko ení 'oku mahu'inga. Ko e Kupu 1 'a ia ko e fakatonutonu fika 2 fakatonutonu 'a e Kupu 3 Sea 'oku kongā 2. 'Uluaki

<001>

Taimi: 1555-1600

'Eiki Minisitā Polisi: ... ko e fakanofu ko ē 'o e 'Omipatimeni kuo pau ke fokotu'u ha 'Omipatimeni 'e he 'Eiki Sea 'i he loto ki ai 'a e Fale Aleá hili ha tālanga 'i he founa totonu. Ko e liliu ki ai 'oku liliu ia 'i he lea faka-Pilitānia 'a ia ko e to'o 'a e *procurement process* kae fakahū 'a e lea ko ē ko e *due process* mahalo ko e liliu ia ki ai.

Tokanga ki he lakanga le'ole'o he 'Omipatimeni he'ene lele lōloa

Ko e fika ua leva 'oku fai ki ai e tokanga Sea 'oku pehē, kapau leva 'e 'i ai ha *acting* pea 'oku to'o leva 'a e lea, fakanofu 'e he Sea 'aki 'a e loto ki ai 'a e Fale Aleá ka 'oku fokotu'u mai ke to'o 'a e Fale Aleá kae fakafaingofua'i 'a e fētongitongi 'o e *acting* Sea. Ko e ki'i palopalema eni ko ē 'oku ou kole ko ē ke fai ha tokoni mai ai. Kapau 'e pekia 'a e 'Omipatimeni pē 'i ai ha'ane folau fakafalemahaki fuoloa pea *acting* fuoloa 'a e tokotaha ko eni 'o hangē pē ia ko e tokotaha ia 'oku

ne ma'u 'a e lakanga *substantial*. 'E fēfē leva 'ene tu'u ko iá Sea ko hono 'uhinga pē Sea 'oku mou mea'i pē ko u fai pē eni he loto faka'apa'apa ko 'eku 'omai 'a e *reality* ke me'a ki ai 'a ho Kōmiti Kakato he ko 'ene tu'u pē ko 'ene tu'u ia Sea.

Ko e 'Ateni Seniale ko e ta'u eni 'e fiha 'ene le'ole'o. Ko e le'ole'o ia. Pea ko e 'uhinga ia ko ē 'a e fai ko ē 'a e tokanga Sea ki he lele lōlōa. Ka 'i ai leva ha fa'ahinga le'ole'o lōloa pehē 'e tuku pē ki he Sea Fale Aleá ke ne fakanofu e tokotaha ko eni pē 'i ai ha lave ki ai 'a e Fale Alea. 'Oku monuka nai 'a e laumālie na'e fatu'aki 'a e Konisitūtone ko e lakanga ko eni ke fakanofu 'e he Sea 'i he loto ki ai 'a e Fale Alea ko e 'uhinga he lele lōlōa. Ko e ngaahi *acting* ia ko ē 'oku tau anga tautolu ki ai ko e folau ki muli. 'Io 'oku mo'oni ia 'oku fakamole taimi pea lava pē ke kaunga kovi ki he'enau ngāue 'a e toutou fakanofu, fakanofu.

Sāmiu Vaipulu: Ka u ki'i tokoni atu 'Eiki Minisitā. Ko e me'a ia ko iá 'oku 'i he kupu ono ia. Kupu ono ia 'o e tefito'i lao 'a e fētongi ko ē 'i ha mama'o pē ko e 'osi e taimi 'o e 'Omipati menī kae 'i ai ha le'ole'o mo e me'a 'oku 'i he kupu ono ia Sea 'a ia 'oku ne fakahoko kātoa mai ia 'e he kupu ono mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Malō.

'Eiki Minisitā Polisi: Sea 'oku 'ikai ke 'asi ia he kupu ono 'a e me'a ko ē na'a ku fakahoko atu.

Sea Kōmiti Kakato: Ko fē, 'oku 'ikai ke 'i heni ha kupu ono ia Fakafofonga.

'Eiki Minisitā Polisi: 'I he tefito'i lao ia Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Tefito'i lao ?

'Eiki Minisitā Polisi: Tefito'i lao ia kupu ono. 'Oku 'ikai 'asi ia ai kapau 'e tengetange fuoloa 'a e tokotaha ko ia. Ko 'eku 'oatu pē au Sea ke mea'i ki ai e Kōmiti Kakato pea toki fai ai e aofangatuku. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Ka ko e hā ho'o poini Minisitā 'a e me'a 'oku ke laumālie ki ai ?

'Eiki Minisitā Polisi: Ko 'eku 'uhinga pē au 'Eiki Sea ke fakakaukau'i 'e he Fale he na'e me'a mai pē 'a e Fakafofonga kapau 'e tuku pehē pē ia 'i he founa lolotonga pē ta'eliliu hangē ko e me'a 'a e 'Eiki Nōpele 'oku 'i ai 'a e tau founa 'atautolu ia ko e *circulation*. Ko hono 'uhinga ko e ngaahi founa pē ko e *circumstance* 'e lava ke fai ai ha *acting* 'oku kehekehe Sea. Ko e kupu ono ko e 'uhinga pē kapau 'e pekia, fakafisi, kakato 'ene vaha'a taimi ngāue. Kapau 'e 'i ai ha fatongia 'e mavahe fuoloa ai pē 'oku tengetange ko e taimi ia ko ē 'e fai ai 'a e fehu'i 'e Sea. He 'oku 'ikai ke *specify* mai ia he kupu ko e hā e lōlōa e *acting* 'a ia 'oku 'i ai pē ki'i poini ai. Ko u tuku atu pē Sea ke mea'i ki ai Hou'eiki ko e feitu'u pē eni ke lava ai ke fakahā ai 'etau fakakaukau. Ko 'ene 'osi pē aofangatuku ko 'ene 'osi ia Sea ka ko e mahu'inga ia 'etau fakakupukupu Sea mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Malō. 'Eiki Minisitā Lao.

‘Eiki Minisitā Lao: Ko e fu’u me’a faka-*admin* pē eni ‘e Sea ... me’a ia ‘e maumau ai ha, ‘a e lao ia. Na’e ‘uhinga pē ‘a e pehē he ‘e *Ombudsman* ia ‘i he’ene fakakaukau ko ‘ene faka’atu’i mai tautolu. ‘Ikai ke fai ha Fale Alea toutou folau *acting*. Ko e to e ui ē tautolu ko e ‘uhinga ia. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha, ‘ikai ke ai ha me’a ia heni ‘e maumau ai ha me’a ka ko e faka’atu’i pē eni ‘a e to e ui mai e fu’u Fale Alea kātoa ke tau ōmai ke fakafuakava’i ‘a e *acting* ko eni. Ko e *acting* ko e kātoa kau Minisitā ko e *acting* ngata pē ‘ia mautolu hoko atu. ‘Ikai ko e ‘uhinga ia ke pehē he ‘oku kehe eni. Ko tautolu pē. Ko e hā ho’omou ongo’i me’a pē ia ka ‘oku mou ongo’i sai pē tau to e lele mai ‘o, uehe tau to e me’a mai ‘o fakafuakava’i sai pē ka ko e faka’atu’i pē. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Hou’eiki tui homou kote. Tau liliu ‘o **Fale Alea**.

(Na’e liliu ‘o Fale Alea.)

‘Eiki Sea Le’ole’o: Fakamālō atu he lava ‘etau ngāue he ‘aho ni. Tau mālōlō ai toki me’a mai ‘apongipongi taimi tatau pē ‘o fakatatau mo ‘etau Tohi Tu’utu’uni ... taha he Fale ni ka tau faka’osi.

Kelesi

(Na’e kelesi tuku ai pē he ‘Eiki Sea Le’ole’o, *Lord* Tu’ilakepa.)

<002>

Fakamā'opo'opo Feme'a'aki he Fale Alea

‘Aho 19 ‘o Sepitema 2018

Lotu ‘a e ‘Eiki

Ui ‘o e Fale:

Poaki: Eiki Minisitā Ngoue, Nōpele Tu'ivakanō

Poaki Tomui: Nōpele Nuku

Poaki folau: Hon. Tevita Lavemaau.

Hili e me'a 'a e Sea ne me'a mai e Palēmia fekau'aki pea mo e tali 'a e Pule'anga ki he tohi tangi ke fakahū mai he Tu'apulelulu pea ke lau mu'a 'enau tali. Ne hoha'a 'a e Palēmia koe'uhī ko e founa 'oku ne pehē ko e tukuaki'i pe ha taha kuo nau tu'utu'uni ki he 'atita ke nau fai e fakatotolo pea fakahoko.

Ne fehu'i 'e he Palēmia pe ko hai 'oku ne sivi'i e ngāue 'a e Hou'eiki Mēmipa Nōpele pe 'oku nau taliui ki ai. Ne tukuaki'i 'e he Palēmia 'oku 'i ai e Hou'eiki Nōpele ia 'oku nau nofo muli pea 'oku 'ikai ke 'atita'i kinautolu ia. Ne fai e feme'a'aki ia ki he tau'atāina 'a e 'Atita ka ne fakatonutonu 'e he 'Eiki Nōpele 'o 'Eua totonu ia 'a e kakai e fonua fakatatau ki he kupu 8 'o e Konisitūtone.

Ne me'a 'a e 'Eiki Sea Le'ole'o 'o fakama'ala'ala e fatongia ia 'o e 'Atita 'i he'ene fekau'aki pea moe Fale Alea 'a ia ne 'ikai ha tu'utu'uni ia 'a e Fale Alea ki he 'Atita. Ne fokotu'u 'e he Fakafofonga 'o Vava'u 15 ke tuku pe mu'a 'a e 'Atita ia ke fai 'enau ngāue he ko e tangi eni ia mei he kakai.

Ne poupou e Fakafofonga 'o Ha'apai 12 ke fai ha sio ki he fokotu'u ko ia 'a e Palēmia ke lau 'enau tali. Ne me'a e Palēmia oku 'i ai e ni'ihi 'oku nau kumi mo tāketi'i ia ke fei mo fakamālōlō'i.

Ne me'a mai Minisitā Polisi ko 'enau sio pē ki he kaha'u ke fakapapau'i 'e tauhi 'a e ngaahi sino pelepelengesi hangē ko e 'Atita, 'Ateni Seniale mo e ngaahi sino ko ia 'e tau'atāina.

Mālōlō

Ne hoko atu e feme'a'aki ki he fakamalanga mei he Minisitā Leipa ki he fiema'u ke fai ha talanoa ki ha founa ke 'asi 'oku tau'atāina 'a e Fale Alea. Ne me'a mai e Minisitā Tānaki Pa'anga Hū Mai moe Polisi ke fakafoki mai e feme'a'aki ki he 'asenita. Ne fehu'i 'e he Minisitā Leipa ki he Nōpele Niua pe ko fē 'a e fonua 'oku fili 'e he Kapineti 'a e 'Omipatimeni pea ne tali 'e he Nōpele ko Kenya. Pe ne a fakahā 'e he Minisitā Leipa ke 'oange ha fonua 'oku sivilaise pea kole 'e he Fakafofonga 'o Tongatapu 3 ke to'o e lea 'a e Minisitā Leipa mei he miniti.

Ne tu'utu'uni 'e he Sea ke to'o e kongā 'o e lea 'a e Minisitā Leipa mei he Miniti.

Mālōlō

Ne liliu ai pē Fale Alea ‘o Kōmiti kakato ‘i he hū mai ‘a e Fale hili ‘a e mālōlō ho’atā. Hoko atu e feme’a’aki he Lao Fakaangaanga(Fakatonutonu) Lao ‘o e Konisitūtone ‘o Tonga 2018. Ne me’a mai e ‘Eiki Nōpele Fakafofonga ‘o ‘Eua ‘o fakahā ‘a ‘ene tokanga ki he ngaahi fatongia ‘o e ‘Omipatimeni. Ka ne fakama’ala’ala ‘e he Minisitā Lao ko e taumu’a ‘o e Lao ko eni ke fakahū e sino ‘o e ‘Omipatimeni ki he Konisitūtone.

Ne to e fakamahino ‘e he Nōpele Fakafofonga ‘o ‘Eua ‘oku ne tui ‘oku ‘ikai ke tau’atāina ‘a e sino ko eni koe Fale Alea. Ne fakahā ‘e he Minisitā Lao ‘oku ‘ikai ke kau ‘a e Fale Alea, Kapineti, Fakamaau’anga moe Fakataha Tokoni ke nau fili ‘a e ‘Omipatimeni. Ne fokotu’u ‘e he Minisitā Pa’anga ke tali ‘a e Lao he ‘oku faingata’a ia ke fai hano fakamaau’i ha taha ke a’u ki he’ene fakakaukau.

Ne fokotu’u ‘e he Fakafofonga ‘o Vava’u 15 fēfē ke nau tali ā ‘a e fo’i lao ko eni ka nau toki hoko atu ki he ngaahi konga kehe. Ne fokotu’u ‘e he Fakafofonga Nōpele ‘o Niua ke tatau pe hono fakanofu ‘o e ‘Omipatimeni ke tatau pē moe Kupu 31(a) ke na tatau pē moe 31(b). Ne me’a mai e Palēmia ke tuku pe ia he founa ‘oku fokotu’u mai ‘e he Lao.

Ne toe fokotu’u ai pē ‘e he fakafofonga ‘o Vava’u 15 ke tali e fo’i lao ke fakahū ‘a e ‘Omipatimeni ki heū. Ne me’a e Fakafofonga Nōpele Fika 1 ‘o Ha’apai ko e tefito’i lao ia ne ‘osi ngāue’aki mai pē ia. Ne fokotu’u ‘e he Fakafofonga Nōpele ‘o ‘Eua ke fakahū ‘a e ‘Omipatimeni ki he founa tatau ‘oku fakanofu’aki ‘o e Ateni Seniale.

Ne paloti’i kamata mei he fokotu’u ‘a e Nōpele ‘Eua ke tatau hono fili ‘o e ‘Omipatimeni ka ke fakatatau ki he 31(a) hono fili.

Ne loto ki ai ‘a e toko 6 pea ‘ikai ke loto ki ai ‘a e toko 11.

Ne hoko atu ai pē ki hono pālōti’i ‘o e Lao Fakaangaanga(Fakatonutonu) Ki he Lao ‘o e Konisitūtone 2018 ‘o loto ki ai ‘a e toko 15 pea ‘ikai ke loto ki ai ‘a e toko 1.

Mālōlō

Ne hoko atu feme’a’aki ki he fakama’ala’ala ‘e he Minisitā Lao ‘a e Lao fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he ‘Omipatimeni 2018. Ne fokotu’u ‘e he Fakafofonga Nōpele ‘o Niua ke fakapekia ‘a e kupu 2,3 pea moe 2.1 kupu si’i 4 pea ne poupu ka ne fokotu’u ‘e he Fakafofonga ‘o Vava’u 15 ke nau fakakupukupu. Koe kupu si’i 2 ‘oku ‘uhinga pē ia ki he *acting* ‘a ia ‘oku ne fakafaingofua’i ‘e ia e ngāue.

Ne me’a mai e Minisitā Polisi ke fakatokanga’i pē ‘e he Fale kapau ‘e ‘i ai ha taimi ‘e fai ai ha *acting* fuoloa he ‘oku ‘ikai ke fakapatonu mai ‘e he Lao ni e fakangatangata ki he taimi.

Ne liliu ai pe ‘a e Fale ‘o Fale Alea pea toloi ai pe ki he 10 ‘apongipongi

